

Андрій БОЛЯНОВСЬКИЙ

**НІМЕЦЬКА ОКУПАЦІЙНА АДМІНІСТРАЦІЯ
І НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ ОПОРУ УКРАЇНИ
У 1941—1944 РОКАХ**

У переважній більшості країн та регіонів Європи, окупованих Третім райхом або залежних від нього, від середини 1941 до середини 1944 р. суспільне життя відбувалося в умовах протистояння, з одного боку, окупаційної адміністрації, а з другого — підпілля і збройних формувань націоналістичної та прорадянської опозиції, які підтримувала значна частина місцевого населення. При вивченні істориками специфіки проявів та форм цього протистояння у Європі, однак, оминалась обумовленість, взаємопов'язаність та взаємозалежність дій адміністрації райху і національного руху Опору в Україні. Що спричинило його появу і видозміни, які мотиви керували обома сторонами у їхньому протистоянні, які цілі вони переслідували, що стало на заваді їхній реалізації, як розгортається конфлікт між ними і які були його наслідки? Потреба у відповіді на ці запитання вимагає вивчення і спроби вироблення загального концептуального розгляду проблеми, що дозволив би об'єктивно відновити картину подій, які розгорталися в Україні у 1941—1944 рр.

Головні напрями й тенденції німецької окупаційної політики в Україні у 1941—1944 рр. визначались у Берліні й втілювались у життя адміністрацією на українських та інших захоплених землях. Основне опрацювання ідеологічних питань політики на майбутніх окупованих територіях Східної Європи райхсканцлер нацистської Німеччини Адольф Гітлер ще 20 квітня 1941 р. доручив Альфредові Розенбергу, який розглядав вирішення українського питання у цілому комплексі інших східноєвропейських проблем. Незважаючи на різні особливості й специфічні обставини, на думку А. Розенберга, усі європейські народи мала об'єднати спільні участь у боротьбі проти антиєвропейських тенденцій з боку Радянського Союзу¹. „Тому, — наголошував А. Розенберг, — головним напрямком нашої політики повинна стати всіляка підтримка цих прагнень усіх народів до незалежності в розумній та цілеспрямованій формі й надання їм згодом певних державних форм, тобто виокремити їх органічно з великої території Ра-

¹ Про долю Остзіанду // Волинь. Український часопис (Луцьк).— 1942.— 19 лип.— Ч. 55 (83).— С. 1.

дянського Союзу й зорієнтувати проти Москви з тим, щоб позбавити німецький райх від східних кошмарів”².

Вищі керівники Німеччини, однак, зайняли ортодоксальну позицію верхівки нацистської партії, вироблену найближчими співробітниками А. Гітлера на підставі його періодичних уривчастих висловлювань про Україну в приватних розмовах упродовж перших місяців німецько-радянської війни. Не розкриваючи своїх колоніальних планів щодо українських земель, Гітлер разом з тим не приховував власних намірів від найближчих співробітників. Свої погляди на Україну та українців рапортанцілери нацистської Німеччини вмотивував міркуваннями зверхності німецького народу над східноєвропейськими народами. Керуючись расовою теорією неповноцінності та меншовартості східних народів порівняно з германськими народами арійської раси, він був переконаний, що українці є непридатним до самоорганізації, неповноцінним і неспроможним без опіки європейських країн до культурного та державного життя народом, еліта якого обслуговувала великороджену Росію. Визначаючи, що у Х—XII ст. „в українців був період культурного розквіту“, Гітлер вважав це, як і притаманні їм „яvnі ознаки принадлежності до нордійської раси“, наслідком впливу виключно великих німецьких поселень³. Своє ставлення до українців як до меншовартісного порівняно з німцями народу він мотивував твердженням, що коли Росія зуміла підкорити й поставити собі на послуги 40-мільйонний народ, то цей народ не вартий свободи і власної держави. Подібно до цього правлячі верхівці нацистської Німеччини видавалось, що коли відсталій від інших країн ще царській Росії вдалось втягнути до своєї колоніальної системи багатомільйонні східні народи, котрі своєю культурою часто перевищували культурний рівень російської нації, то Німеччині як країні високої культури і розвинутих технологій без зайвих труднощів удастся з допомогою військової сили втримати на захоплених землях запроваджену Росією систему. При цьому він відмовився від підтримуваної А. Розенбергом ідеї створення Української держави. „Якщо не йшлося б про психологічний ефект, — заявляв Гітлер, — я холоднокровно міг би сказати: ми створимо зовсім незалежну українську державу, але пізніше нічого не робити для цього“⁴. Беззастережно підтримуючи погляди Гітлера, більшість найвищих керівників з його оточення розраховували, що початок війни Німеччини проти Радянського Союзу викличе посилення внутрішніх національних та соціальних конфліктів в областях, що перебували тоді у складі СРСР й вважали зайвим іти на політичні поступки народам, які проживали на цих територіях.

Непоінформовані про плани Гітлера, численні українські національні організації в райху та окупованих ним країнах були готові до співробітництва з Німеччиною за підтримку нею їхніх планів відновлення української державності. Найрадикальніше крило цих об'єднань презентувала крайня праворадикальна Організація Українських Націоналістів (ОУН). Ше

² The National Archives of the United States in Washington (далі — NAUS).— Microcopy N T-454: Records of the Reich Ministry for the occupied Eastern Territories, 1941—1945 (Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete).— Roll 24.— Frames 001 043—001 046.

³ Пікер Г. Застольные разговоры Гітлера.— Смоленск, 1993.— С. 448, 445.

⁴ Krausnik H., Wilhelm H.-H. Die Truppe des Weltanschauungskriege. Die Einsatztruppen der Sicherheitspolizei und SD 1938—1942.— Stuttgart, 1981.— S. 154.

напередодні Другої світової війни українські націоналісти мали змогу переконатись у малоперспективності іхніх сподівань на підтримку своїх планів з боку Німеччини. Більш ніж достатньо підстав для цього дала у березні 1939 р. доля Карпатської України, яку Гітлер погодився передати Угорщині. Невдовзі після цього як пряму зраду іхньої віри в німецьку підтримку українських національних інтересів учасники ОУН розчирили укладення Німеччиною з Радянським Союзом пакту Ріббентропа—Молотова. Значною мірою з огляду на офіційну співпрацю Третього райху з СРСР керівники ОУН на початку Другої світової війни не розраховували на співробітництво виключно з однією лише Німеччиною й не підтримували жодного з блоків воюючих країн. Ця позиція ОУН залишалась незмінною упродовж кількох місяців попри її розкол навесні 1940 р. на фракції під керівництвом Степана Бандери (ОУН-Б) і Андрія Мельника (ОУН-М). У виданому на початку 1940 р. програмному документі ОУН-Б під заголовком „За що борються українські націоналісти, проти чого і якими засобами“, наприклад, вказувалося: „Україна повинна шукати точок збіжностей з обома воюючими блоюками: з одної сторони з Англією, а з другої — Німеччиною, зокрема з Італією, щоби не бути знаряддям одної з воюючих з сил“⁵. Послідовне намагання націоналістів зберігати незалежну позицію й уникати в своїх діях німецького контролю викликало критичну оцінку діяльності цієї організації з боку органів безпеки райху. Проти підтримки німецькими урядовими колами діяльності ОУН-Б і ОУН-М у той час, зокрема, виступив шеф IV управління Головного управління безпеки райху (скорочено РСГА, Reichssicherheitshauptamt — RSHA) Генріх Мюллер. У квітні 1941 р. він заявив шефові VI управління РСГА (служби безпеки, скорочено СД, Sicherheitsdienst — SD) Вальтерові Шелленбергу, що „українські націоналістичні лідери безконтрольно прямають до своїх цілей“⁶. Незважаючи на те, у квітні—травні 1941 р. керівництво закордонного управління німецької військової розвідки (абверу) „AAA“ (Abwehr-Ausland Amt) при ОКВ у Берліні доручило керівникові 2-го підвідділу військової розвідки „1-ц“ Ернстові цу Айкерну провести переговори про співпрацю з представниками ОУН-Б. С. Бандера особисто не прибув на зустріч, уповноваживши для переговорів свого заступника Миколу Лебедя, який при розмові з Айкерном заявив, що на українських землях є від двадцяти до тридцяти тисяч учасників бандерівської течії ОУН⁷. Керівники цієї організації не хотіли в широких масштабах й особливо тісно пов’язувати свою діяльність з багатьма німецькими установами, щоб не опинитись в тотальній залежності від них. Разом з тим лідери ОУН-Б розраховували використати німецькі військові інстанції як ту силу, на яку в разі потреби можна було опертися для реалізації своїх розрахунків. У рамках здійснення планів ОУН-Б до червня 1941 р. були створені два курені (батальйони) — імені Євгена Коновальця, відомий з німецького боку як „Соловей“ („Нах-

⁵ Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО), ф. II-3 (Львівський обласний комітет Комуністичної партії України), оп. 1, спр. 213, арк. 3, 42—44, 67, 132.

⁶ Shellenberg W. The Labyrinth. Memoirs / Introduction by Alan Bullock.— New York, 1959.— P. 202.

⁷ Центральний державний архів громадських об’єднань України у Києві (далі — ЦДАГО України у Києві), ф. 57 (Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни), оп. 4, спр. 340, арк. 26—27.

тігаль“), та „Роланд“. Розраховуючи використати їх як основу для формування власних збройних сил, радикальні українські націоналісти на випадок німецько-радянської війни вирішили шляхом встановлення на місцях органів місцевого самоврядування під керівництвом ОУН-Б усунути владні установи сталінського режиму в Україні. Паралельно з цим на території створеної Гітлером на польських й частково українських етнічних землях Генеральної губернії були сформовані три Південні групи активістів ОУН-Б, які мали просуватись на територію України в ході наступу вермахту на Схід⁸.

На відміну від схильного до безумовної співпраці з німецькими інстанціями проводу ОУН-М, лідери ОУН-Б брали курс на негайне відновлення української державності, розраховуючи, що керівництво Німеччини швидше погодиться із цим доконаним фактом, аніж піде на конфронтацію з українськими націоналістами. Разом з тим вони передбачали можливість негативного сприйняття їхнього політичного кроку представниками окупаційного управління і дали інструкції своїм прибічникам та членам Південних груп встановлювати українське самоврядування у містах та селах України незалежно від реакції німецьких окупаційних інстанцій. Ця тактика згодом була окреслена самими ж керівниками ОУН-Б як політика доконаних фактів. Ухвалена Другим Великим Збором ОУН-Б у квітні 1941 р. постанова передбачала, що організація „продовжуватиме всіма силами революційну боротьбу за визволення українського народу, незважаючи на всі територіально-політичні зміни, які виникли б на терені Східної Європи“. У виданих через місяць у травні 1941 р. Проводом ОУН-Б політичних директивах під заголовком „Боротьба й діяльність ОУН під час війни“ з цього приводу вказувалось: „У випадку, коли б німці поставилися негативно до створеної української влади ОУН, не визнавали її та визначували своїх людей заявляти на місцях, що назначені ОУН не можуть передати влади, бо лише провід ОУН може їх звільнити від обов'язків. Перед фізичною силою уступити, але у правному розумінні влади не передавати (значить — зависити себе в урядуванні)“⁹. 14 червня у Krakowі відбулась нарада об'єднаних в Український Національний Комітет (УНК) представників українських суспільних організацій та української еміграції, котрі видали звернення до українського народу із закликом до відновлення власної державної незалежності¹⁰. Розбіжності в кінцевих цілях, які переслідували керівники нацистської Німеччини і українські націоналісти, втім, заздадегід заклали гостре протиріччя у подальше розгортання німецько-українських стосунків.

Запровадження німецького військового управління і становлення українського руху Опору (22 червня — середина вересня 1941 року)

Від першого дня війни Німеччини проти СРСР 22 червня 1941 р. на українські землі розпочався наступ з'єднань очолюваної генералом Ері-

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України у Києві (далі — ЦДАВО України у Києві), ф. 3833 (Краєва Екзекутива Організації Українських Націоналістів на західноукраїнських землях), оп. 1, спр. 14, арк. 20.

⁹ Там само.— Спр. 265, арк. 23; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі — ЛНБ НАН України), фонд листівок, № 552, с. 6—7.

¹⁰ ЦДАВО України у Києві, ф. 3833, оп. 1, спр. 2, арк. 1—3.

хом фон Рундштедтом групи армій „Південь“, у ході якого в Україні поступово запроваджувалось німецьке військове управління, здійснюване цією армійською групою¹¹. Однак невдовзі після вступу вермахту до Львова з ініціативи ОУН-Б тут паралельно також було створене Українське Державне Правління (УДП), яке під час подальшої німецької окупації мало бути перенесене до Києва. З його ініціативи на оголошенному Українськими національними зборами засіданні представників переважно західноукраїнської громадськості 30 червня 1941 р. було проголошено Акт відновлення Української державності. Акт, по суті, був формою волевиявлення українського народу, головною метою якого було організувати й уконституувати українську владу на місцях навіть усупереч планам керівництва Німеччини. 4 липня 1941 р. Я. Стецько затвердив списки та повноваження членів УДП¹². Поряд з цим починаючи від 25 червня й до кінця липня 1941 р. у західних областях України після їхнього захоплення з'єднаннями вермахту на деякий час легалізували свою діяльність або були засновані нові місцеві осередки ОУН-Б¹³. У більшості міст та сіл Західної України почалось свого роду українське національне відродження. Упродовж липня—серпня збори мешканців сіл Станиславівської, Львівської, Тернопільської, Волинської, Житомирської, Кам'янець-Подільської (тепер Хмельницька) та Київської областей прийняли постанови про підтримку Акта 30 червня 1941 р.¹⁴ Почали виходити українські газети, відновили діяльність українські гospодарські й громадські установи та філії товариства „Просвіта“, поновлення діяльності яких у Галичині і на Волині у липні—серпні 1941 р. відбулось за активної участі ОУН-Б¹⁵. Паралельно у липні 1941 р. услід за просуванням вермахту розпочалось інспіроване членами Похідних груп ОУН-Б як уповноваженими УДП створення українських адміністративних установ у західних й деяких центральних областях України¹⁶.

Проте сформоване з ініціативи ОУН-Б УДП виявилось єдиним урядом, створеним у Європі усупереч волі гітлерівської Німеччини. Тому проголошення Акта 30 червня 1941 р. викликало гострий негативний резонанс з боку урядових кіл райху в Берліні, які вважали головним винуватцем подібних подій військову владу. На їхню думку, неузгоджені з політичним керівництвом райху дії українських націоналістів в обхід німецьких установ стали можливими завдяки інертності інстанцій вермахту, які таким чином проявили свою неспособність забезпечувати дотримання інтересів райху на окупованих територіях. У відповідь на Акт відновлення Української державності німецькими органами безпеки на безпосередніх організаторів проголошення Акта (Ярослава Стецька, Володимира Стаківа, Романа Ільницького та інших) було накладено „почесний арешт“ (Ehrenhaft), що значною мірою стало наслідком їхньої непоінформованості про справжні плани вищого керівництва Третього райху щодо України. Представниками німецьких органів влади С. Бандері та Я. Стецькові було запропоновано розпустити сформований уряд й ану-

¹¹ NAUS.—Microscopy N T-11: Eisenbahntruppen.—Roll 150.—Frame 6 599 312.

¹² ЦДАВО України у Києві, ф. 3833, оп. 1, спр. 10, арк. 1—18.

¹³ Там само.—Спр. 12, арк. 1—2.

¹⁴ Там само.—Спр. 29, арк. 1—6; спр. 30, арк. 1—69; спр. 31, арк. 1—54; спр. 32, арк. 1—8.

¹⁵ Там само.—Спр. 17, арк. 1—2.

¹⁶ Там само.—Спр. 15, арк. 1—95.

лювати Акт 30 червня 1941 р. У відповідь на це 7 липня 1941 р. в адресованій Міністерству закордонних справ Німеччини в Берліні заяви прем'єр УДП вказав, що національні інтереси України і „найчесніші переконання українського націоналіста“ зобов'язують його дотримуватись започаткованої політичної лінії й продовжувати свою діяльність. „З цієї причини, — підсумовував Я. Стецько, — я не можу в цей вирішальний, історичний для моого народу поворотний пункт, діяти інакше як у повній гармонії з національним обов'язком і не можу відмовитися від розпочатої діяльності“¹⁷.

З огляду на те, що політичні розрахунки ОУН-Б не збіглися з планами Гітлера, у липні 1941 р. більшість її політичних керівників були заарештовані співробітниками німецької поліції безпеки (скорочено СП, Sicherheitspolizei — SP). Відмова Гітлера визнати Акт 30 червня 1941 р. перервала практичну співпрацю радикальних українських націоналістів з німецькими інстанціями й викликала трирічний національний рух Опору німецькій окупаційній політиці в Україні. Внаслідок неї у серпні 1941 р. ОУН-Б зайніяла вичікуванье становище, що проявилось у спостереженні за діями окупаційних інстанцій та вивчені політики Німеччини щодо України. При цьому деякий час керівники і учасники цієї організації усе ще продовжували сподіватись, що вище керівництво райху зрозуміє хибність дотогодасної німецької політики щодо України й піде на позитивні її зміни. Основною передумовою для можливого відновлення співробітництва ОУН-Б з урядовими установами Німеччини стало звільнення арештованих органами СП усіх керівників організації, насамперед її провідника С. Бандери. Таким чином, реакцію владних органів райху на Акт 30 червня 1941 р. керівництво ОУН-Б в Україні певний час було скильне розцінювати не як акцію проти прагнень українців до незалежності, а тільки як викликаний самовільними діями керівництва українських націоналістів крок уряду Німеччини для паралізування активності лише обмеженого кола керівників осіб цієї організації. Інакше кажучи, скеровані на нейтралізацію діяльності радикальних українських націоналістів кроки німецьких органів безпеки у липні—серпні 1941 р. керівники обидвох фракцій ОУН спершу трактували тільки як прагнення урядових кіл Німеччини уникнути політичної полеміки на час воєнних дій. Насправді, однак, у липні 1941 р. керівництво Німеччини вирішило взагалі заборонити діяльність ОУН-Б та інших національних політичних угруповань в Україні й обмежити повноваження уже створених за її підтримки органів самоврядування на місцях. У виданій у зв'язку з цим таємній інструкції для німецьких військових комендантів командувач групи армій „Південь“ Е. фон Рунштедт, називаючи ОУН, прихильників еміграційного уряду УНР та прибічників Гетьманського руху представниками основних українських політичних організацій, вказував: „Про легалізацію будь-якої з цих партій не може бути й мови. Німецькі коменданти повинні бути обережними з групою Степана Бандери, яка має свої корисливі цілі й, крім того, зручно зловживав іменем німецької армії“¹⁸. В іншій директиві № 119 „Про ставлення військових частин до українського населення“, виданій капітаном Гансом Кохом, вказувалось, що „створені українські національні міські управ-

¹⁷ ЦДАВО України у Києві.— Спр. 338, арк. 253.

¹⁸ ЦДАГО України у Києві, ф. 1 (Центральний Комітет Комуністичної Партії України), оп. 23, спр. 523, арк. 47.

ління або районні управління повинні розглядатися не як самостійні управління або уповноважені від вищих органів влади, а як довірені установи для зв'язку з німецькими військовими органами влади, завдання яких полягає у тому, щоб виконувати розпорядження або — в разі необхідності — роз'яснювати їх населенню¹⁹. Виконання цих інструкцій мало підготувати сприятливий ґрунт для встановлення окупаційної цивільної адміністрації райху в Україні.

Встановлення окупаційної цивільної адміністрації і нарощання опозиції (середина вересня 1941 р. — грудень 1942 р.)

У перші тижні окупації українських земель райхом управління тут здійснювали німецькі військові органи, а цивільні функції виконували обрані з числа місцевих мешканців люди. Однак уже в середині липня 1941 р. А. Гітлер прийняв рішення про встановлення цивільної адміністрації на захоплених східних територіях, райхсміністрем яких за його наказом був призначений А. Розенберг. З цією метою було створене райхсміністерство окупованих східних областей (Reichsministerium für die besetzten Ostgebieten), відоме як райхсміністерство „Схід“ (скорочено РМО, Reichsministerium Ost — RMO). Поліцейська охорона захоплених східних територій покладалась на райхсфюрера СС та шефа німецької поліції Генріха Гіммлера, з яким райхсміністерство перебувало у тісному зв'язку. Згідно з розробленою А. Розенбергом схемою управління окупованими землями, захоплені вермахтом території, що перебували до 22 червня 1941 р. у складі СРСР, були розділені на два райхскомісаріати: райхскомісаріат Україна (скорочено РКУ, Reichskommissariat Ukraine — RKU) та райхскомісаріат Остлянд (у складі Балтійських країн та Білорусі), кордони яких визначались райхсміністерством. На чолі цих окупаційних адміністративно-територіальних утворень, на які покладалось практичне здійснення управління захопленими регіонами, перебували райхскомісари, які призначалися особисто А. Гітлером²⁰. У той самий час галицькі землі України (Дрогобицька, Івано-Франківська, Львівська і Тернопільська області) опинились у складі підпорядкованої Гансові Франку німецької Генеральної губернії як п'ята одиниця цього окупаційного адміністративно-територіального утворення — дистрикт Галичина (скорочено ДГ, Distrikt Galizien — DG). Райхскомісаром України до кінця формального існування РКУ став гауляйтер Східної Пруссії Еріх Кох, губернатором Галичини — бригаденфюрер СС Карл Ляш, а від лютого 1942 р. до липня 1944 р. — Отто Густав Вехтер. До сфери компетенції райхскомісарів та губернатора належали усі політичні та господарські питання у межах підпорядкованих їм територій. Їм також були підзвітні місцеві поліцейські служби та пошта, а в питаннях придущення окупаційними установами підпільних організацій та збройних формувань рухів Опору вони були безпосередньо пов'язані й перебували у тісній взаємодії з тиловими охоронними військами вермахту на окупованих територіях.

¹⁹ ЦДАГО України у Києві, ф. 1 (Центральний Комітет Комуністичної Партиї України), оп. 23, спр. 113, арк. 14, 19, 42.

²⁰ ЦАДО, ф. Р-35 (Губернатор дистрикту Галичина — Gouverneur des Distrikt Galizien), оп. 2, спр. 13, арк. 1—9.

Ігнорування урядом Німеччини в політиці щодо України національних інтересів її мешканців (встановлення окупаційної адміністрації, поділ українських земель, а з часом початок примусового вивезення українців з РКУ на роботу до райху та силового збирання у селах натуральних сільськогосподарських податків, так званих контингентів, тощо) викликало хвилю спонтанної антинімецької пропаганди з боку учасників ОУН-Б. Тоді як у липні—серпні 1941 р. прибічники радикального крила ОУН характеризувались у внутрішньому листуванні окупаційних інстанцій як „бандерівці“ або „люди Бандери“ (Bandera-Leute) та прибічники бандерівської групи ОУН (OUM-Banderagruppe), починаючи від осені 1941 р. вони все частіше почали окреслюватись у внутрішньому листуванні німецьких установ під загальним поняттям „український рух Опору“ (ukrainische Widerstandsbewegung). Прямим поштовхом до його виникнення стала перша хвиля арештів місцевих активістів ОУН-Б, приводом до якої було видання Крайовим Проводом ОУН-Б на західноукраїнських землях (КП ОУН-Б ЗУЗ) 1 вересня 1941 р. звернення до місцевого населення про створення Української Національної Армії²¹. У відповідь на цей крок, розчинений окупаційною владою як загрозливий для спокою тилу вермахту, в середині вересня 1941 р. було розформовано батальйони „Нахтігаль“ та „Роланд“ й відбулось ув'язнення керівного складу ОУН-Б у більшості великих міст Західної України, а керівники ОУН-Б у Берліні були переведені до нацистського концтабору Заксенгаузен. Масове переслідування керівництва націоналістів-бандерівців німецькими каральними органами викликало з боку учасників організації в Україні негайну негативну реакцію, що знайшла свій прояв у їхньому переході на нелегальне становище й заяві про відмову від співробітництва з німецькими окупаційними органами влади на українських землях. Виданий 19 вересня 1941 р. комунікат КП ОУН-Б ЗУЗ, зокрема, визначив, що не може бути співпраці з окупантами там, де „наші гинуть сотнями, де наші сидять по тюрях, де є заперечення України“²². На цьому етапі головним завданням ОУН було зміцнити свої сили і мобілізувати українське населення для майбутньої боротьби. 29 вересня 1941 р. в одному із сіл під Сокалем, поблизу Львова відбулась перша конференція провідних членів організації, яким вдалося врятуватись від арештів. На цій конференції, у якій від Проводу ОУН-Б брали участь Микола Лебедь, Михайло Степаняк та інші, постало питання загальних стратегічних і тактичних принципів, за котрими мала проводитись подальша визвольна боротьба. Учасники конференції відмовились від руйнації основ суспільного життя, що могло бути на користь лише СРСР. Було прийнято постанову нагромаджувати зброю, а також папір та обладнання для друкування листівок щодо здійснення широкої антинімецької пропаганди як одного з найефективніших засобів психологічної війни²³. У звіті про становище за жовтень командувача військ оперативного тилового відділу групи армій „Південь“ від 31 жовтня 1941 р. з приводу діяльності ОУН-Б констатувалось, що „цьому явищу в теперішній час ще й не придається особливої уваги“, і підsumовувалось: „Активність прибічників

²¹ ЦДАВО України у Києві, ф. 3833, оп. 1, спр. 41, арк. 1.

²² Там само.— Спр. 42, арк. 7.

²³ Лебедь М. Організація протинімецького опору ОУН 1941—1943 років // Сучасність. Література, наука, мистецтво, суспільне життя. Шомісячний часопис незалежної української політичної думки (Нью-Йорк).— 1983.— Ч. 1—2.— С. 148—150.

Бандери, як вже було зазначено, весь час посилюється. Відразу ж нами були вжиті відповідні контрзаходи. Деяких прибічників Бандери довелось прибрести, оскільки вони проводили небажану пропаганду”²⁴.

За вказівками керівництва Німеччини поступово до переслідування прибічників ОУН-Б приєднались усі гілки влади, а саме як військова, так і цивільна адміністрації. В інструкції 44-го армійського корпусу вермахту групи армій „Південь“ від 9 листопада, наприклад, наказувалось: „Надалі вважати небажаними особами українських політичних агентів руху Бандери, за якими проводити спостереження і у випадку здійснення політичної діяльності — заарештовувати”²⁵. Невдовзі після цього, 19 листопада 1941 р., філіям СП і СД в Україні була розіслана директива, що закликала не допускати в органи місцевого самоуправління прибічників ОУН-Б, а 25 листопада — наказ про фізичне знищенння діячів бандерівського руху²⁶ (Bandera-Bewegung). Усього під час здійснених німецькими карально-поліцейськими органами широкомасштабних репресій на середину грудня 1941 р. було заарештовано до 500 провідних діячів, керівників, прибічників та активістів ОУН-Б²⁷. Кілька десятків з них загинули. Так, лише у січні через епідемію тифу, від виснаження або тортур двоє учасників ОУН-Б загинули в Krakovі й 24 — у Львові²⁸.

Незважаючи на арешти та переслідування керівництва ОУН-Б, діяльність радикальних українських націоналістів не занепала, а навіть поширилась географічно на більшість центральних та східних областей України. У складному групою військового управління 197-ї польової комендатури вермахту в Україні донесенні від 15 грудня 1941 р. констатувалось: „За останній час посилився бандерівський рух в районному місті Козельці (по дорозі Київ—Чернігів). У листівках, поширеніх тут, допоміжну поліцію закликають до відкритого повстання і проголошення вільної української держави”²⁹. З огляду на поширення антинімецьких настроїв членами ОУН-Б, які були переважно мешканцями Галичини, німецькі окупаційні інстанції вирішили заборонити в’їзд представників похідних груп цієї організації на територію центральних та східних областей України. У розісланій керівникам німецької військової адміністрації в Україні інструкції начальника Генерального штабу тилового району групи армій „Південь“ від 3 січня 1942 р. з цього приводу зазначалось: „Хоча в’їзд членів ОУН — а саме як з груп Бандери, так і з груп, керованих Мельником — на територію окупованих східних областей заборонений, останнім часом в згаданих областях зустрічаються прибічники цього руху [...]” Додатково вказується на те, що в’їзд членів цих організацій на територію окупованих східних областей заборонений. „Якщо ж будуть зустрічатися прибічники цього руху, які без особливого доручення перебувають в цих областях, їх потрібно заарештувати й передати найближчій оперативній групі СД“, — підсумовувалось у звіті³⁰.

²⁴ NAUS.—Microscopy N T-11.—Roll 34.—Frame 000 864.

²⁵ ЦДАГО України у Києві, ф. 1, оп. 23, спр. 523, арк. 87.

²⁶ ДАЛО, ф. П-3, оп. 1, спр. 67, арк. 30.

²⁷ Пробоем.—[Б. м.]—1941.—Груд.—С. 11.

²⁸ Бюлетень [ОУН-Б].—[1942].—Лют.—берез.—Ч. 2.—С. 22.

²⁹ NAUS.—Microscopy N T-501.—Roll 34.—Frame 000 052.

³⁰ Там само.—Roll 10.—Frame 000 167.

Незважаючи на протистояння німецьких органів безпеки, після скликаної у березні 1942 р. другої конференції ОУН-Б і визначення подальшого антинімецького курсу організації їй вдалось ще більше поширити свої впливи та мережу на територію центральних і східних земель України. Про факт посилення у їхніх межах антинімецької діяльності ОУН-Б на весні—влітку 1942 р. свідчать повідомлення про становище в РКУ вищого керівництва СС і поліції в Україні, адресовані райхсфюрерові СС Г. Гімmlеру. В звіті про ситуацію від 2 лютого до 5 березня 1942 р., наприклад, констатувалось, що активізувався рух бандерівської організації, яка розширилася й зросла, а „українські національні союзи“ загалом „продовжують боротьбу проти німецької адміністрації“³¹. Особлива увага до дій українського руху Опору в Брестському генеральному окрузі приділялась у пересланому Г. Гімmlерові керівником III управління (СД) команди СП і СД в Україні майором Енгельгауптом повідомленні про становище в РКУ від 1 до 30 червня 1942 р. „На думку служби безпеки (СД), бандерівці розкинули такі густі сітки по всьому округу, що навряд чи одне село залишилось незаторкнутим“, — повідомляв автор, констатуючи при цьому, що бандерівський рух переслідує мету „настановлення населення проти окупантів“³². Поступово опозиційна окупаційній адміністрації району в Україні діяльність ОУН-Б перекинулась з території РКУ також на українські землі, що перебували під німецьким військовим управлінням. В одному з повідомлень про це командування військами тилового району групи армій „Південь“ від 21 вересня 1942 р., зокрема, вказувалось: „В області 213-ї охоронної дивізії конфісковано щомісячні пропагандистські журнали Організації Українських Націоналістів за квітень—липень місяці. На теперішній час ведеться слідство з цього питання. Із змісту журналів: Німеччина хоче зробити з України колонію. При німцях стало гірше жити, аніж при Сталіні. Німецькі органи влади пообіцяли ліквідувати колгоспи, але не виконали своїх обіцянок. Німецькі органи влади не визнають особистої власності селян. В журналах міститься заклик до боротьби проти німецьких окупантів так само, як проти режиму Сталіна“³³.

Одним з антинімецьких проявів діяльності ОУН-Б стало відверте саботування виїзду українського населення на роботу до Німеччини, проявом чого був виданий учасниками ОУН-Б у січні 1942 р. „Комунікат до членів Організації Українських Націоналістів у справі набору людей на роботи до Німеччини“. „Ми, — говорилось у Комунікаті,— не можемо віддати на поталу найкращих і найздібніших до праці одиниць. Праця в Німеччині нелегка й мало хто з неї вертається додому“³⁴. У звіті СП і СД у Києві за початок 1942 р. дій підпілля ОУН-Б в РКУ на цьому етапі характеризувались так: „Нелегальний рух ОУН-Бандери намагається з допомогою радикальних засобів захопити в свої руки молодь і вилучити цю молодь з сфери німецького впливу. З цією метою він здійснив інтенсивну пропагандистську кампанію шляхом поширення спрямованих проти німецьких загарбників листівок, що намагаються перешкодити відправці східних робітників до Німеччини й агітують на користь самостійної

³¹ ЦДАВО України у Києві, ф. 3676 (Штаб райхсляйтера Розенберга — Einsatzstab Rosenberg), оп. 4, спр. 317, арк. 116, 127.

³² Там само.— Арк. 36—38.

³³ NAUS.— Microcopy N T-501.— Roll 25.— Frame 000 985.

³⁴ ЦДАВО України у Києві, ф. 3833, оп. 2, спр. 3, арк. 32.

України³⁵. Виразна антинімецька позиція ОУН-Б знайшла своє відображення також у тодішніх численних зверненнях бандерівської ОУН до українців. Так, наприклад, позиція засудження українським рухом Опору німецького окупаційного режиму в Україні була чітко підтверджена у датованій вереснем 1942 р. листівці ОУН-Б за підписом „Максим Рубан“ (під цим псевдонімом тоді діяв М. Лебедь). У ній, зокрема, вказувалось: „Німеччина, що вдавала союзника і „визволителя“, не хоче бачити України самостійною і соборною, не хоче, щоб існувала Українська Держава; вона хоче зробити Україну своєю колонією, а український народ панцизняним невільником. Нікому однаке не вдалося закувати в кайдани свободолюбивого українського народу. Він завжди боровся, бореться і буде боротися з кожним, хто захоче його поневолити. Український народ здобуде в боротьбі Українську Самостійну Соборну Державу проти волі всіх імперіаліzmів, що хочуть загарбати багаті українські землі“³⁶.

Поступово до антинімецьких дій підпілля ОУН-Б приєдналися інші українські політичні угруповання. Найкраще організованим й найчисельнішим з них після ОУН-М був політично орієнтований на еміграційний уряд УНР рух під керівництвом Максима Боровця (псевдо „Тарас Бульба“), який до середини вересня 1941 р. співпрацював з німецьким командуванням. 15 вересня 1941 р. під час наради командування „Поліської Січі“ він вказав на відмову німецького командування надати воякам цього військового з'єднання забезпечення на рівні з військовослужбовцями вермахту. „При таких поглядах, — заявив Бульба-Боровець, — взагалі беручи до уваги політичну лінію німецької влади, яку вона останнім часом проводить на Україні, „Поліська Січ“ працювати далі рука в руку з німецькою армією не може“. Прямим наслідком наради старшин „Поліської Січі“ був його перехід на нелегальне становище й виданий в Олеську 16 вересня 1941 р. наказ № 21 головного командування цього з'єднання про його розпуск від дня видання наказу³⁷. У свою чергу від весни 1942 р. практичні дії окупаційної цивільної адміністрації викликали організовану критику з боку діячів ОУН-М. Зміні окупаційної політики мала сприяти поширювання людьми з середовища цієї організації самвидавська стаття німецькою мовою під заголовком „Одна хвилина до дванадцятої. Підсумки політичних настроїв українського народу у зв'язку з теперішнім воєнним становищем на Сході“. На її сторінках вказувалось, що з огляду на існування спільногорога в обидвох народів українці розглядали німців як своїх політичних партнерів, але запровадженням брутального курсу окупаційної політики в Україні Німеччина втрачає шанс на здобуття симпатій українців³⁸. Наростання антинімецьких тенденцій у діяльності ОУН-М викликали також арешти з німецького боку учасників цієї організації. Приводом для їхніх переслідувань стала антинімецька спрямованість опублікованої в газеті „Волинь“ її редактором і прибічником ОУН-М Уласом Самчуком статті

³⁵ ЦДАВО України у Києві, ф. 3676, оп. 4, спр. 480, арк. 18.

³⁶ Там само.—Ф. 3833, оп. 1, спр. 86, арк. 4.

³⁷ Державний архів Рівненської області (далі — ДАРО), ф. Р-30, оп. 2, спр. 112, арк. 6, 5.

³⁸ ЦДАВО України у Києві, ф. 3971 (Українська добровольча стрілецька дивізія СС „Галичина“), оп. 1, спр. 12, арк. 99—101.

під заголовком „Так було і так завжди буде“³⁹ (весь номер якої у зв’язку з цим було знищено німецькою поліцейською цензурою). Під впливом поширення незадоволення окупаційною політикою райху до осені 1942 р. таку саму антинімецьку позицію, як ОУН-Б, зайняла ОУН-М в Україні під проводом Олега Ольжича, котра фактично перестала поділяти лояльні погляди щодо Німеччини свого провідника А. Мельника у Берліні. У повідомленні командира СП і СД в Києві від 15 вересня 1942 р. з цього приводу вказувалось: „Як і раніше, діяльність радикальних українських кіл пожвавилася, і в Києві прибічники Мельника не поступаються активністю групі Бандери. Мабуть, радикальніші прибічники Бандери спонукають прихильників Мельника до більшої радикальності“⁴⁰. Місяцем пізніше у звіті СД про загальне становище в РКУ та в тилу вермахту в Україні за листопад 1942 р., зокрема, зазначалось: „У результаті проведеного розслідування було встановлено, що нелегальний рух ОУН-Бандери намагався вкрай радикальними засобами оволодіти активними колами молоді й усунути будь-яку можливість німецького впливу на неї. При цьому були використані усі засоби пропаганди, щоб настановити українців проти німців“. У цьому ж повідомленні при характеристиці тактики ОУН-М констатувалось: „З огляду на її прагнення видаватися лояльною, вона, по суті, небезпечніша, ніж рух Бандери, який від самого початку відкрито виступав проти Німеччини. Однак і рух Мельника останнім часом розпочав відкриту пропаганду проти Німеччини“⁴¹.

Таким чином, навесні—влітку 1942 р. учасники ОУН-Б зайняли відверто ворожу позицію щодо окупаційної політики райху в Україні й були готові відновити співпрацю з німецькими інстанціями лише в разі кардинальної зміни її курсу щодо України. У кінцевому підсумку зміцнення і розширення упродовж 1942 р. мережі діючого в Україні підпілля ОУН-Б створило можливість заливати нові сили до національного руху Опору, забезпечило ще більший його розмах і створило передумови для його переходу до збройних методів боротьби проти окупаційного режиму. В свою чергу, переконані в надійності власних позицій, від осені 1941 р. представники німецької окупаційної адміністрації, як правило, беззастережно йшли на загострення конфлікту з українським рухом Опору, розглядаючи його лише як незначну тимчасову силу, яку в разі потреби можна буде безперешкодно знищити після закінчення „бліскавичної війни“ проти Радянського Союзу. Однак вже від осені 1942 р., зі зупиненням наступу вермахту на Східному фронті й отриманням інформації німецьких органів безпеки про збільшення чисельності прибічників ОУН-Б, з боку окупаційної адміністрації можна було спостерігати щораз більше занепокоєння зростанням незадоволення населення і антинімецькими настроями в Україні, що створювало сприятливий ґрунт для популяризації ідей українського руху Опору.

³⁹ ЦДАГО України у Києві, ф. 57, оп. 4, спр. 338, арк. 158.

⁴⁰ ЦДАВО України у Києві, ф. 3676, оп. 4, спр. 476, арк. 227.

⁴¹ Там само.— Спр. 308, арк. 88, 89.

**Наростання конфронтації в умовах „тотальної війни“
(січень—грудень 1943 р.)**

Запровадження під впливом курсу на „тотальну війну“ екстремальних методів втілення німецького політичного курсу в РКУ (насамперед застосування крайніх силових заходів при вилученні сільськогосподарської продукції та посиленні експлуатації економічних та людських ресурсів) викликало загострення протистояння між окупаційною адміністрацією і національним рухом Опору в Україні. Паралельно з проведеним антинімецької пропаганди керівництвом українського націоналістичного підпілля було розпочато підготовку до збройної боротьби проти окупаційного режиму, чим від 1942 р. активно займався Крайовий Військовий Штаб (КВШ) бандерівської ОУН у Галичині, очолюваний військовим референтом Проводу ОУН-Б Дмитром Грицаєм⁴². Керівництво ОУН-Б в Україні вирішило створити перші власні збройні загони під загальною назвою „Українська Повстанча Армія (УПА)“ на Волині та Поліссі, тоді як Галичина мала ще деякий час залишатись своєрідним тилом українського руху Опору. Тодішній урядуючий провідник ОУН-Б в Україні М. Лебедь, пояснюючи доцільність цього кроку, згодом писав: „Треба було якнайдовше вдержати цей терен у релятивному спокою, щоб могти мати своєрідну запільну базу для доповнювань інших теренів провідними одиницями, зброєю, медикаментами, ширшим організаційним плануванням, виданнями“⁴³. Важливу роль при створенні відділів УПА відіграв також географічний чинник. Найскоріше вони були сформовані там, де склались найсприятливіші умови для партизанських дій, а саме лише в лісистих районах та болотистих місцевостях на території Волині, Полісся та Поділля. Організація повстанських з'єднань, втім, не могла відбутись на більшій частині центральних та східних областей України, де не було таких значних лісових масивів й відчувалась перевага німецьких окупаційних інстанцій у силах та маневруванні, що могло призвести до швидкого знищення або переходу в підпілля підрозділів УПА у разі їхнього створення тут. Незалежно від УПА для охорони населення від терору з боку окупаційної влади з ініціативи ОУН-Б було організовано українські бойки та станиці, що мали свої гарнізонні відділи під назвою Самооборонні Кущові Відділи (СКВ), які співдіяли з УПА і допомагали повстанцям у їхній боротьбі. З метою організації заходів охорони місцевого населення в Україні було створене центральне командування УПА. За його ініціативою були засновані повстанські військові школи, у яких розпочалось військове навчання вояцького складу УПА під керівництвом українських офіцерів. Офіційно уже влітку 1943 р. вийшли листівки за підписом „Головна Команда (ГК) УПА“, яка офіційно й структурно як всеукраїнський повстанський керівний орган остаточно оформилася у листопаді 1943 р.

Опозиційну до управління райху в РКУ позицію зайняли також діючі під загальною назвою „УПА“ повстанські загони, керовані Т. Бульбою-

⁴² Бедрій А. Роман Шухевич — провідник революційної ОУН, 1943—1950 // Визвольний Шлях. Суспільно-політичний і науково-літературний місячник (Мюнхен).—1981.— Січ.— Кн. 1.— С. 23.

⁴³ Лебедь М. УПА. Українська повстанська армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. 1 частина. Німецька окупація України.— Дрогобич, 1993.— С. 85.

Боровцем, який так визначив ставлення очолюваного ним руху до німецької окупаційної адміністрації 8 грудня у своєму листі шефові СД Волині та Поділля в Рівному: „Наше нелегальне становище не означає, що ми перебуваємо у стані чинної боротьби з Німеччиною. Це є тільки примусова самооборона. Ми вважаємо Німеччину тільки часовим окупантом, а не ворогом України. Коли Німеччина відкинула нас від участі у цій війні як підмет, ми постановили чекати на її закінчення — пасивним глядачем. Цебто, вважаємо за зовсім природне Вам і не допомагати і не шкодити. Це наше ставлення не буде змінене, якщо німецька влада виявиться здатною так само об'єктивно оцінити викликану своєю політикою аномальну ситуацію. Натомість, коли німецька влада ще гірше загострить свій антиукраїнський курс, тоді, очевидно, силою обставин наш нейтралітет перетвориться в чинну антинімецьку боротьбу“. Наприкінці листа Плютцу у відповідь на його пропозиції співпраці Т. Бульба-Боровець підсумував: „Моя спільна з Вами робота неможлива і вона крім підтримки моого власного авторитету нічого позитивного не принесла б“⁴⁴.

Головне вістря боротьби українського руху Опору на цьому етапі було спрямоване проти Німеччини, тоді як кінцевою метою боротьби залишалась незалежна Українська держава, що у лютому 1943 р. на III Конференції ОУН-Б знайшло свій прояв у перейменуванні бандерівської ОУН на ОУН Самостійників-Державників (ОУН СД). Видані учасниками українського руху Опору в 1943 р. листівки продовжували закликати мешканців України не підтримувати Німеччини й заходів окупаційної влади, одним з проявів чого було саботування виїзду українських робітників до Німеччини. Звернення ГК УПА до українського народу за червень 1943 р., наприклад, закликало: „Хай ніхто з Вас не зголосується на біржу праці, тікайте, ховайтесь, де тільки можна. Тільки боягуз сам накладає собі петлю на шию“⁴⁵. У виданий в липні 1943 р. повітовим проводом юнацтва ОУН СД Північно-Західних українських земель (ПЗУЗ) листівці з того приводу вказувалося: „Ніхто не іде на роботи до Німеччини. Хто приїхав на відпустку назад, не сміє вертатись“⁴⁶.

Відкидаючи національну замкнутість і расизм, ідеологи українського руху Опору виявили готовність солідаризуватись з усіма силами, які не боролись проти нього й виступали проти поневолення й національного гноблення одного народу іншим. Необхідність створення дієвої опозиції окупаційному режимові вимагала консолідації внутрішніх сил національного руху Опору й застосування можливих зовнішніх союзників. У рамках втілення цієї ідеї в життя керівництвом ОУН СД було визначено два основні завдання, які вимагали негайного виконання: 1) ліквідувати внутрішньopolітичні розбіжності й виробити єдину ідеологічну базу українського руху Опору, що об'єднала б усі патріотичні сили в Україні; 2) заручитись підтримкою представників поневолених окупаційною адміністрацією народів в Україні й нейтралізувати союзні Німеччині іноземні військові з'єднання в Україні. Продиктовані вимогами часу намагання представників Проводу ОУН СД подолати тактичні розбіжності з керівниками

⁴⁴ ЦДАГО України у Києві, ф. 1, оп. 23, спр. 123, арк. 1—8; спр. 688, арк. 51—55.

⁴⁵ ЦДАВО України у Києві, ф. 3836 (З'єднання західних груп УПА („УПА-Захід“). 1942—1945), оп. 1, спр. 63, арк. 4.

⁴⁶ Там само.—Ф. 3833, оп. 2, спр. 3, арк. 84.

інших політичних організацій, однак, були малоефективними. У відкритому листі до Проводу ОУН СД Т. Бульба-Боровець у відповідь на здійснене силовими методами переведення бандерівцями учасників очолюваних ним повстанських формувань до складу єдиної УПА особисто відмовився підпорядкуватись у своїх діях діям бандерівської ОУН⁴⁷. Унаслідок цього викликане особистими амбіціями невміння знаходити компроміси й атмосфера нездорового політичного суперництва відіграли вкрай негативну роль у процесі консолідації патріотичних сил народу в лавах українського руху Опору. Разом з тим єдине розуміння національних проблем та спільна ідеологія відіграли суттєву роль при певному зближенні позицій учасників бандерівської та мельниковської фракцій ОУН в Західній Україні з поступовим просуванням на територію України лінії німецько-радянського фронту наприкінці 1943 р., внаслідок чого бандерівці на початку 1944 р. знову почали вживати назву „ОУН“ й перестали вживати назву „ОУН СД“.

Сповідуючи соціальний солідаризм, у серпні 1943 р. ОУН СД та споріднені з ними опозиційні до окупаційного режиму українські національні угруповання вирішили створити єдиний фронт поневолених гітлерівським та сталінським режимами народів. Відгомоном іхнього рішення стало проведення 3 серпня 1943 р. III Надзвичайного Великого Збору (НВЗ) ОУН СД, учасники якого виклали розроблені проводом бандерівської ОУН перспективи розгортання повстанського руху і мирного вирішення національного питання в Україні. Навколо українського руху Опору мали об'єднатись передовсім представники тих народів, які проживали на українських землях. Збір проголосив гарантію права національних меншин розвивати свою власну за формулою й змістом національну культуру та рівність усіх громадян України незалежно від іхньої національності в державних, суспільних правах та обов'язках, рівні права на працю, оплату праці та відпочинок⁴⁸. Задеклароване доброзичливе ставлення українського руху Опору до представників усіх народів, націй та віросповідань не поширювалось лише на ту категорію осіб, діяльність яких була спрямована проти українського народу та відновлення Української держави, з огляду на що іхні дії розцінювались як антидержавні й не підпадали під принципи та рішення, проголошені в постановах III НВЗ ОУН СД.

До середини 1943 р. переважна більшість вояків УПА були українцями. Поряд з цим від серпня 1943 р. військове керівництво УПА здійснило перші кроки й створило передумови щодо залучення до військових формувань українського руху Опору також людей інших національностей. При цьому Провід ОУН-Б зважав на те, що український народ, який є головною силою у боротьбі за національне визволення в Україні, повинен об'єднати усі народи передовсім Східної Європи, поневолені гітлерівським та сталінським режимами. З цією метою у червні 1943 р. пропагандистськими установами українського руху Опору російською мовою було видано листівки зі зверненнями до узбеків, казахів, таджиків, башкирів, татарів та інших народів Азії, а також до народів Уралу, Волги та Сибіру,

⁴⁷ ЦДАГО України у Києві, ф. 166, оп. 3, спр. 149, арк. 45; ЦДАВО України у Києві, ф. 3833, оп. 1, спр. 107, арк. 1—6.

⁴⁸ ДАЛО, ф. П-3, оп. 1, спр. 70, арк. 22—34.

грузинів, вірменів та інших народів Кавказу⁴⁹. Першою великою міжнародною акцією українського руху Опору була Конференція поневолених народів Європи та Азії, що відбулася упродовж 21—22 листопада 1943 р.⁵⁰ Для координації визвольної боротьби представники українського руху Опору також встановили контакти з членами Центрального Комітету суворо законспірованої в умовах німецької окупації антикомуністичної російської політичної організації, відомої як Національно-Трудова Революційна Партія Росії (Национально-Трудовая Революционная Партия России)⁵¹. Її представники, однак, відмовилися приєднатися до УПА так само, як і представники польських збройних формувань.

Популяризований окупаційною владою антисемітизм не відповідав ні морально-етичним принципам українського народу, ні визвольній політиці українського руху Опору. У свою чергу багато єреїв як представники однієї з найбільших національних меншин, котрі проживали на українських землях, були патріотами України й діяли на користь українського руху Опору навіть у підпіллі ОУН-Б вже від 1942 р. Випадки перебування єреїв в УПА і рятування у її лавах від нацистських переслідувань цілих єрейських сімей не були особливо рідкісними чи поодинокими. В курені УПА під Львовом, наприклад, санітаркою була подруга учасниці бандерівської ОУН, дочка рабина Стелла Кренцбах й разом з нею ще 12 єреїв⁵². У відділі, в якому перебував Лев Шанковський, було 14 єреїв, які пережили війну⁵³. Поряд з участю у бойових діях УПА єреї сприяли розвиткові українського руху Опору в найрізноманітніших ділянках. Хайм Сигал (Сигаленко), наприклад, був ад'ютантом повстанського командира Т. Бульби-Боровця, Ніл Хасевич — відомим графіком у друкарні УПА, Юхим Вольф — поетом, який написав кілька пісень УПА, Максимович та Маргош — командирами окремих підрозділів УПА. Єрейка Шпріце Фаерштайн з Любліна разом зі своєю подругою працювали кравчинями в УПА й завдяки цьому врятувались від нацистських переслідувань. Найбільше в УПА було єрейських медиків, серед них випускники Львівського медичного інституту Йосип Грінфельд, доктор Абрагам Кум та багато інших. „Справді, бандерівцям не вистарчало фахових медиків і вони пробували вербувати медичний персонал серед єреїв у галицьких та волинських геттах“, — визнав з цього приводу єрейський дослідник Філіп Фрідман⁵⁴. Поряд з визволенням ув’язнених німцями українців відділі УПА здійснювали також звільнення людей єрейської національнос-

⁴⁹ ЦДАВО України у Києві, ф. 3836, оп. 1, спр. 63, арк. 2, 3.

⁵⁰ ЦДАГО України у Києві, ф. 1, оп. 23, спр. 930, арк. 48.

⁵¹ ЦДАВО України у Києві, ф. 3833, оп. 1, спр. 86, арк. 29.

* У звіті однієї з оперативних команд СП (що фігурував на Нюрнберзькому процесі як документ № 4134 судової справи над керівником III управління РСГА Отто Олендорфом) з цього приводу вказувалось, що на користь руху С. Бандери працювали єреї, яких український рух Опору забезпечив фальшивими документами (Українсько-єрейські взаємини під час нацистської окупації. Джерела і відслідачі (ІІ). // Сучасна Україна.— 1960.— 3 квіт.— Ч. 7 (238).— С. 9).

⁵² Кренцбах С. Живу ще завдяки УПА // Календар-альманах „Відродження“. — Буенос-Айрес, 1957.— С. 95.

⁵³ Українсько-єрейські взаємини...— С. 9.

⁵⁴ Фрідман Ф. Українсько-єрейські взаємини... // Сучасна Україна.— 1959.— 18 серп.— Ч. 21 (226).— С. 5.

ти. Найвідоміша така акція відбулася навесні 1943 р. у Рівному, коли загін УПА здійснив напад на німецьку охорону гетто, звільнив кілька сотень євреїв й розмістив їх по навколоишніх селах, де вони дочекались відступу німецьких військ з України⁵⁵. Згідно зі спогадами Б. Айзенштайна-Кешева, окрім відділи УПА збиралі євреїв, котрі переховувались в лісах, у цілі табори, де кожен з них працював за своїм фахом або в сільському господарстві. У квітні 1943 р. один з них чисельністю понад 100 євреїв розмістився поблизу населеного пункту Прицька на Волині, інший чисельністю понад 400 євреїв — у волинському містечку Кудринки за 30 км від міста Тучина й був розпущений лише у середині червня 1943 р., коли УПА зазнала нападу і відчутних втрат з боку моторизованого німецького поліцейського батальйону під командуванням генерала Ганса Гінцлера⁵⁶. У кінцевому підсумку встановлення окупаційною адміністрацією факту перебування багатьох євреїв в УПА було використано нацистською пропагандою при характеристиці учасників повстанських формувань як „большевицьких“ агентів.

Перші загони УПА розпочали збройний конфлікт з окупаційною адміністрацією райху в момент найбільших німецьких перемог — у жовтні 1942 р. У той самий час, коли французький та інші рухи Опору в Європі лише готувалися до збройної боротьби проти гітлерівського режиму, з’єднання УПА в Україні вдалися до активних дій проти німецьких окупаційних цивільних та військових інстанцій, а також проти радянських партизанських загонів. Від початку 1943 р. поряд з випадковими зіткненнями вони усе частіше набували характеру ретельно спланованих виступів. Користуючись відчутною підтримкою місцевого населення, навесні 1943 р. збройні формування українського руху Опору розгорнули активну анти-німецьку бойову діяльність насамперед на Південній Волині та у Північному Поліссі, звідки їхні бойові дії поступово поширилися на більшість території України. Вони спалювали окремі німецькі господарства, здійснювали напади на тилові об’єкти окупаційних інстанцій та невеликі гарнізони німецьких військ, які перебували або з’являлися у зоні дій повстанців, брали участь у бойових діях проти окремих каральних підрозділів німецької поліції, скерованих керівництвом окупаційної адміністрації для реквізиції майна місцевих жителів. Поряд з цим з’єднання УПА захоплювали німецькі склади харчів та боєприпасів й організовували диверсії на шосейних і залізничних шляхах, у результаті яких підривалися мости та колії й захоплювалися автомашини та цілі вагони спорядження з військовими вантажами.

Починаючи від березня 1943 р. завдяки підтримці своїх дій мешканцями українських сіл, підрозділи УПА взяли участь у боях проти загонів німецької поліції та каральних відділів СС в околицях чи в обороні кількох десятків населених пунктів. Найбільші бої відбулись у місцевостях Вережці та Новостав на Крем’янеччині; Жмига, Замчисько, Білгородка та Студинка — на Дубнівщині; Цумань та Копки — під Луцьком; Жуків, Сергіївка та Бугрин — на Рівненщині; Гурійськ та Доротин — на Ковель-

⁵⁵ Кулиняк Д. Євреї в УПА: проблема, котра ще чекає свого дослідника // Шлях Перемоги. — 1997. — 3 груд. — Ч. 29 (2275). — С. 6.

⁵⁶ Фрідман Ф. Українсько-єврейські взаємини... // Сучасна Україна. — 1959. — 18 серп. — С. 5; Українсько-єврейські взаємини... // Там само. — 1960. — 3 квіт. — С. 9.

щині; Дружкopol' та Горохів — на Горохівщині; Постійно, Яполоть, Чубан, Бігаль, Велика Любаша та Іванова Долина — на Костопільщині. Вої локального характеру між УПА і німецькими поліцейськими з'єднаннями відбулися також у десятках й сотнях інших українських населених пунктів на Волині, Поділлі, Поліссі, Житомирщині та Кам'янець-Подільщині. Усе частіше антинімецькі військові дії українських повстанських з'єднань набували наступального характеру, тобто підрозділи УПА самі проявляли стратегічну ініціативу при наступі на ворожі укріплення, що нерідко здійснювались під покровом ночі. Великі бої та зіткнення відділів УПА з німецькими військовими частинами відбулися також у ніч з 9 на 10 березня у селі Оржеві Володимир-Волинського району, у результаті чого загинув організатор перших загонів УПА Сергій Качинський (псевдо „Остап“), 15 березня поблизу села Корчина Луцького району, 20 березня у Бережцях та Ланівцях Крем'янецького району, 28 березня у місті Олиці, в ніч з 2 на 3 квітня у місті Горохові, в ніч з 12 на 13 квітня в Цумані, 17 квітня поблизу села Борщівки на Волині, а в другій половині квітня — з чисельно переважаючим німецьким відділом під Берездовом у Кам'янець-Подільській області⁵⁷. Унаслідок успішних боїв у березні 1943 р. відділи УПА зайнайли Володимирець, Степанъ, Висоцьк, Дубровицю, а в останні дні місяця — Деражне, Людвипіль, Олику, Цумань та Горохів. Утримуючи ці населені пункти деякий час під своїм контролем, у квітні з тактичних міркувань повстанські з'єднання залишили їх⁵⁸.

Хід розгортання виступів УПА в згаданих районах проти установ району навесні 1943 р. був зафікований у численних складених окупаційними інстанціями коротких повідомленнях, на підставі яких розвідувальним відділом оперативного „штабу з боротьби проти банд“ при керівникові СС і поліції для Півдня Росії у Києві 30 червня 1943 р. було складено підсумковий звіт. На його сторінках було відтворено загальну картину антинімецьких збройних дій УПА, підрозділи якої були розцінені окупаційними інстанціями як „націонал-українські банди“ (national-ukrainische Banden). У звіті констатувалось, що ще до лютого 1943 р. з боку збройних формувань українського руху Опору „мали місце напади на підрозділи німецької армії“. Характеризуючи антинімецьку боротьбу УПА від лютого 1943 р., автор звіту констатував: „Збільшились напади з метою отримання зброї та продовольства. Напади на тюрми у Крем'янці та Дубні мали на меті передовсім звільнення активістів руху, котрі пізніше організували ядро банд у цих районах [...] У квітні місяці, — відзначалось далі, — завдяки операціям наших підрозділів у головному районі діяльності банд Березно—Людвипіль настало тимчасове заспокоєння, але зате в районах на південні від автомобільної дороги дії банд активізувались. До того часу належить також багато нападів на південну дорогу та пости жандармерії“. Подальше розгортання антинімецьких збройних дій УПА розглядалось як близькавичне: „У березні кількість великих нападів на державні маєтки та підприємства постачання у районах Любомля, Володимир-Волинська, Горохова, Дубно та Крем'янця не перевищило цифри 8, у квітні їх було 57, а в травні 70. Особливо відчутним було знищення важливих лісопильних заводів, підпал багатьох державних маєтків та зростання кількості напа-

⁵⁷ ЦДАВО України у Києві, ф. 3833, оп. 2, спр. 22, арк. 1—3.

⁵⁸ Там само.— Оп. 1, спр. 164, арк. 2—2-а, 15—17.

дів на південну дорогу". У звіті робився висновок, що, попри деякі розбіжності у тактиці антинімецьких дій окремих повстанських загонів, спільними для усіх відділів УПА є „зусилля паразізувати німецьку воєнну економіку нападами на державні маєтки та центри постачання”⁵⁹.

У липні 1943 р. дії УПА набули такого розмаху, що сягнули зони німецької військової окупаційної адміністрації. У звіті шефа штабу командування тилового району групи армій „Південь“ майора Гільгаузена від 17 липня 1943 р. з цього приводу вказувалось: „Різного роду напади вже сягнули кордону оперативного тилового району. Можна сказати, що напад на будівельну фірму та руйнування молокозаводу, що відбулись в минулі дні на території оперативного тилового району, це справа рук українських національних банд“⁶⁰. У результаті кількомісячних антинімецьких боївих дій УПА упродовж весни і літа 1943 р. на Волині, Поліссі, Поділлі та в суміжних з ними областях України німецькі окупаційні інстанції змушені були відступити з сільських районів до міст, де вони змогли утримувати свої позиції та владу лише завдяки зосередженню великих гарнізонів поліцейських з'єднань СС, жандармерії та вермахту. Внаслідок охоплення силами УПА великих районів німецькі окупаційні установи у зоні їхніх дій змогли підтримувати зв'язок і контролювати основні шляхи сполучення лише завдяки посилено озброєним охоронним відділам, які пересувались по території України лише вдень.

Важливе значення для географічного поширення збройних формувань українського руху Опору в той час мало також створення у Галичині бойових повстанських формувань під загальною назвою „Українська Народна Самооборона (УНС)“. У середині червня 1943 р. було створено перші п'ять куренів УНС, окрім підрозділі якої почали формуватися насамперед на Станиславівщині (тепер Івано-Франківська область), Дрогобиччині, Львівщині та Бродівщині⁶¹. Своєрідні особливості німецької окупаційної політики на галицьких землях України певним чином відбилися на політичній програмі дій тут українського руху Опору, збройні формування якого створювались у Галичині як відділи УНС, а не УПА. Уже сама їхня назва мала викликати в місцевих окупаційних інстанцій враження того, що ці підрозділи створюються з метою не повстання, а оборони від брутальних дій німецьких установ. Щоб дезорієнтувати німецьку адміністрацію, відвернути від УНС увагу окупаційних силових структур і перенести відкриту збройну боротьбу з ними на пізніший час, у липні 1943 р. референтурою пропаганди КП ОУН СД на ЗУЗ були видані німецькою мовою спеціальні листівки за підписом „Українська Самооборона“ (*Ukrainische Selbstschutz*). У них прямо вказувалось, що через брак у німецького управління достатніх сил для забезпечення українського народу перед радянськими партізанами, які хочуть спровокувати українське населення і таким чином спричинити винищенння його німецькими руками, українці вимушенні приступити до створення власних самооборонних відділів не для антинімецьких дій, а лише для боротьби проти більшовицьких диверсійних груп⁶².

⁵⁹ NAUS.—Microcopy N T-501: Records of German Field Commands, Rear Areas, Occupied Territories and others — Berichte deutschen Heeresgruppen, Rückwärtigen Gebieten, besetzten Gebieten und anderden.— Roll 29.— Frames 000 545, 000 546, 000 550.

⁶⁰ Там само.—Frame 000 543.

⁶¹ ДАЛО, ф. П-3, оп. 1, спр. 67, арк. 24.

⁶² ЦДАВО України у Києві, ф. 3833, оп. 1, спр. 63, арк. 30.

Насправді ж паралельно з боротьбою проти радянських партизанів підрозділи УНС розгорнули антинімецькі бої локального значення, у яких за знали перших втрат. Одна з найперших сутичок між чотою УНС і оперативним відділом СС і СП відбулась 9 серпня 1943 р. у селі Михалкові на Коломийщині⁶³. Найбільші з антинімецьких виступів УПА відбулись 18 серпня, коли під час нападу на німецький карний табір у каменоломні будівельної служби поблизу містечка Сколього було звільнено усіх в'язнів й покарано охоронців табору і наприкінці вересня між селами Суходолом та Липовицею Долинського повіту, де внаслідок бою між українськими повстанцями й поліцейським підрозділом було вбито понад 100 німців⁶⁴. Унаслідок подібних бойових хрещень протягом другої половини 1943 р. відділи УНС стали готовими, але ще широко не застосовуваними формами українського руху Опору німецькому окупаційному режимові у Галичині.

Від осені 1941 р. до початку 1943 р. німецька окупаційна адміністрація вдало замовчувала факт діяльності українського руху Опору в тилу вермахту на українських землях. Офіційне визнання його існування, з одного боку, означало б підтвердження окупаційною владою своєї неспроможності виконувати покладені на неї управлінські функції і тим самим хибності політики райху щодо України. З другого боку, німецькі інстанції розцінювали будь-які форми боротьби українського руху Опору як нереальні і технічно неможливі й вважали, що за відсутності належної підтримки й посилення репресій він сам по собі щезне. Однак з огляду на його розмах й переростання у повстанський рух Опору збройними методами навесні 1943 р. установи райху в Україні врешті-рещ змушені були визнати факт існування української національної опозиції окупаційному режимові, наступним після чого кроком мало бути визначення методів її усунення. До відступу німецьких військ з території України цими інстанціями були цивільна адміністрація, військові установи, органи СД та поліція і СС.

Не припиняючи вивчення й вироблення оцінки потенційних можливостей військової сили УПА, німецькі цивільні та військові інстанції спільно з СД вирішили шляхом вмовлянь та погроз змусити українських повстанців відмовитись від непримиренної боротьби проти окупаційного режиму. Поступово до них приєдналися інстанції СС і поліції. Діючи узгоджено, усі згадані інстанції, вдавшись до тактики попереджень, спершу спробували задобрити опозиціонерів обіцянками амністії, паралельно концентруючи окупаційні сили для завдавання бойового удара по УПА. З метою не допустити поширення повстанського руху в травні 1943 р. окупаційні інстанції вдалися до відвертих провокацій у формі поширення листівок з неправдивим змістом. В одній з них за підписом „Німецьке управління“, наприклад, вказувалось: „Москва дає накази ОУН! З тайних наказів і вказівок, що попали нам в руки, видно, що кремлівські жиди стоять у зв'язку з ОУН, яка нібито воює проти большевизму. В проводі ОУН сидять агенти Москви, що отримують і виконують накази кровожадного Сталіна й його жидівських опричників [...] ОУН і большевізм — це одно, тому вони му-

⁶³ ЦДАГО України у Києві, ф. 63 (Перша Українська Партизанска дивізія ім. Двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака (Сумське партизанське з'єднання), 1942—1944 рр.), оп. 1, спр. 160, арк. 14.

⁶⁴ Шанковський Л. Українська Повстанча Армія // Історія Українського Війська.—К., 1991.—С. 58.

сять бути знищени!“⁶⁵ Видане невдовзі звернення за підписом обергрупенфюрера СС і генерала поліції фон дем Баха закликало: „Українці в лісах! [...] Недавно серед ночі розкинули червоні волоцюги відозву шефа штабу советської армії Василевського, де в імені масового вбивці з Вінниці і Катина, червоного товариша Сталіна, урочисто признано українського вожаку бандитів Бандеру старшим большевиком советської України, якщо він далі із своїми бандитами з лісів та багон боротиметься проти Європи. Бажаємо Бандері та його компанії в лісах і багнах Волині тільки щастя! У відповідному часі він і його саботажники будуть в днях перемоги Європи покарані, спільно з комуністичними бандитами [...] У добі, такій великий щодо завдань і жертв, політика Бандери і його компанії — це явне божевілля“⁶⁶. Друга листівка з підписом Баха починалась зверненням: „Українці! Українки! Довгі місяці чекали ми на те, щоб український народ на Волині дійшов до розуму“⁶⁷. Третя листівка з таким же підписом проголошувала: „Геть з ОУН! Геть з катами українського народу! [...] Німці остерігали Вас перед тими безсумлінними елементами, а тепер тому, що багато з Вас помогало бунтарям та бандитам в ганебних чинах, мусить промовити зброя. Ви самі винуваті в цьому. Смерть зрадникам! Смерть ОУН!“⁶⁸

Паралельно з пропагандистською акцією інстанції СС і поліції розпочали підготовку до широкомасштабних бойових операцій проти УПА. Головною їх метою було повністю знищити українські повстанські формування у деяких незаліснених територіях Крем'янеччини, Дубнівщини, Луччини, Городівщини та Володимирівщини. Організація цих бойових операцій повинна була супроводжуватись терором проти мирного населення, замідо-зреного в підтримці УПА, набором місцевих мешканців для праці до Німеччини та реквізіціями сільськогосподарської продукції у селян, що мало позбавити повстанців соціальної бази та матеріальних засобів до існування. Паралельно з діями проти УПА німецькі каральні підрозділи планували знищити невеликі загони радянських та польських партизанів. Чітко продумана бойова акція проти українського руху Опору почала здійснюватись уже наприкінці березня 1943 р. двома способами: раптовими нападами зненацька, „наосліп“, і добре продуманими каральними експедиціями, до яких залучались спільно німецькі та сформовані не з українців допоміжні підрозділи (укомплектовані здебільшого з поляків, узбеків, татарів). Перший такий організований виступ відбувся 28 березня 1943 р. Того дня на дислокований у місті Людвиполі відділ УПА наступ здійснили об’єднаними силами добірні німецькі поліцейські з’єднання загальною чисельністю до 1500 осіб, котрі прибули з Рівного, Костополя, Межиріччя та Березного. Застосовуючи гранати та гранатомети, вони, втім, не змогли розбити цього повстанського відділу, який, відбивши чотири наступи й завдавши втрат ворогові, зміг відступити без значних втрат зі свого боку⁶⁹.

Для „втихомирення“ окупованих територій і координації бойових операцій проти відділів УПА при керівникові СС і поліції для Волині та

⁶⁵ ЦДАВО України у Києві, ф. 3833, оп. 1, спр. 235, арк. 22.

⁶⁶ Там само.—Ф. 3971, оп. 1, спр. 23, арк. 39—39 зв.

⁶⁷ Там само.—Ф. 3833, оп. 1, спр. 235, арк. 6.

⁶⁸ Там само.—Арк. 5—5 зв.

⁶⁹ Там само.—Оп. 2, спр. 22, арк. 2.

Поділля, бригаденфюрері СС та генерал-майорі поліції Гансі Гінцлері, було створено спеціальний штаб „боротьби проти банд“ (скорочено „ББ-штаб“, Bandenbekämpfung-Stab — BB-Stab) з головним осередком у Володимири-Волинському. Перші організовані ним широкомасштабні наступальні акції проти УПА відбулися 1 квітня 1943 р. у Володимири-Волинському повіті й наприкінці травня 1943 р. під командуванням штурмбанфюрера СА Ріхарда Плятле і бригаденфюрера СС Г. Гінцлера⁷⁰. Вони, втім, не дали очікуваних німецькою адміністрацією результатів, позаяк військовій розвідці УПА стало відомо про наміри окупаційних органів влади. Враховуючи хиби попередніх наступальних операцій проти УПА, на початку червня 1943 у наказі № 41 від 7 червня 1943 р. шеф СС і поліції для Волині та Поділля у Луцьку Г. Гінцлер визначив нову тактику боротьби проти повстанських формувань українського руху Опору. На цей раз до наступу проти них було одночасно скеровано численні з'єднання загальною кількістю кілька тисяч осіб, у тому числі моторизовані ланки жандармерії № 47, 48, 49 і 50. Завданням скерованих до боротьби проти УПА бойових одиниць було: з визначеними для них гарнізонами зі штурмовими пунктами вистежити ворожі підрозділи й розташуватись так, щоб ускладнити на цих територіях рух повстанських формувань і забезпечити їхнє знищення. Г. Гінцлер наказував підпорядкованим штабові „ББ“ поліційним загонам негайно передавати отриману інформацію про відділи УПА (місця розташування, прибуття, чисельність, командний склад, дії й передбачений напрямок пересування), а також про наслідки військових дій (результати наступів та втрати з обидвох сторін, кількість трофеїної зброї та захоплених у полон повстанців, чисельність знищених баз УПА та характер здійснюваної під час каральної операції пропаганди українського руху Опору). Зважаючи на це, керівник СС і поліції для Волині та Поділля наказував усім бойовим підрозділам СС, поліції та жандармерії після ретельно організованої органами СД розвідувальної роботи виступати об'єднаними нищівними ударами „проти команд і штабів ОУН. Зламати „хребет“ банди“. Успіхові цієї акції, однак, також перешкодило те, що одну з копій наказу Г. Гінцлера перехопила військова розвідка УПА⁷¹.

Відділи УПА виявили рішучий опір також у всіх районах, що перебували під загрозою нападу в липні—вересні 1943 р. Збройні формування українського руху Опору, зокрема, дали рішучу відсіч як у важких, так і не дуже важких боях поблизу Антонівця, Майдану, Ілавиці, Кирилівки, Любомирки, Береззя, Завидова та інших місцевостей. Свою неспособність знищити великі відділи УПА окупаційні каральні підрозділи компенсували на мирному населенні: після невдалих і безуспішних боїв з повстанцями німецькі відділи, як правило, наступного дня висилали на те саме місце й розташований неподалік населений пункт великий каральний підрозділ, щоб помститись якщо не повстанцям, то принаймні безборонним мешканцям. Лише після того, як з'єднання УПА створили відчутну загрозу для становища установ рапаху в північно-західних областях України, німецькій окупаційній адміністрації з використанням

⁷⁰ Бедрій А. Роман Шухевич — провідник революційної ОУН... — С. 15.

⁷¹ ЦДАВО України у Києві, ф. 3967 (Командант Воєнного району „Іскра“), оп. 1, спр. 1, арк. 1—2.

великих сил оперативних команд СС і жандармерії вдалось відтіснити збройні формування українського руху Опору від великих міст, постійно нав'язуючи бої або блокуючи виступи окремих підрозділів УПА. Усього впродовж вересня—жовтня 1943 р. УПА провела 44 великі бої з німцями (без урахування малих), в яких загальні втрати з боку ворога становили майже 1500 вбитих і поранених, а втрати повстанців — 414 вбитих⁷².

Застосування каральних операцій німецької окупаційної адміністрації проти УПА залежало від сили українського руху Опору. У той час, коли збройні формування українських націоналістів перебували у процесі становлення, не маючи точних даних про їх чисельність та місця дислокації, німецькі силові інстанції, так би мовити, „всліп“ проводили проти них широкомасштабні військові та каральні операції, пік яких припав на літо 1943 р. Проте вже восени 1943 р., достатньо володіючи набагато достовірнішою інформацією своїх розвідувальних органів про відділи УПА і не маючи спромоги її знищити, німецькі окупаційні установи, зважаючи на силу, вплив та значення збройних формувань українського руху Опору, поступово припинили вживання активних заходів для їхнього знищенння.

**Німецькі інстанції і український рух Опору на завершальному етапі окупації: між протистоянням і компромісами
(січень—липень 1944 р.)**

Просування Червоної армії взимку 1943—1944 рр. у східні та центральні області України викликало занепокоєння керівництва вищих органів влади Німеччини і німецької окупаційної адміністрації на Волині та в Галичині. Втрата воєнної ініціативи вермахтом на Сході переконала їх у доцільноті використання у своїх інтересах на територіях, котрі незабаром міг залишити вермахт, усіх місцевих сил, які виступали проти Радянського Союзу. Загалом нейтралізація антинімецьких дій українського руху Опору була в інтересах німецьких однаковою мірою як цивільних, так і військових інстанцій. Зацікавлене у концентрації основних сил на фронті, командування німецької армії не бажало залізти втрат, які неодмінно повинні були б з'явитися при широкомасштабному виступі вермахту проти відділів Опору на території, з якої поступово відступали німецькі війська. Притаманна позиції німецьких установ схема ставлення до національних рухів Опору в більшості окупованих вермахтом регіонів Східної Європи при перенесенні в Україну була дещо трансформована під впливом місцевих чинників і залишалась тут тривалий час незмінною до останніх тижнів окупації. Різні окупаційні установи обирали тут різну тактику щодо знешкодження руху Опору, яка, образно кажучи, викристалізувалась залежно від обставин, ставала сприятливішою для УПА в ході погіршення воєнного становища Німеччини на Східному фронті й виразно проявилася на завершальному етапі окупації. Тоді як одні з цих установ обрали стриману позицію, залишаючи за собою „шляхи до відступу“ (тобто зміну політики), інші відстоювали лінію безкомпромісної боротьби проти національних рухів Опору. Періодично збігаючись, ці дві протилежні лінії у політиці Німеччини на захоплених нею територіях протистояли одна

⁷² Тис. Ю. Співдії німців і совєтських партизан проти УПА (1943) // Альманах „Гомону України“ на рік 1963.— Торонто, 1963.— С. 57—65.

одній до кінця іхньої окупації райхом. У свою чергу, при поверненні з'єднань Червоної армії в Україну УПА могла опинитись у стані боротьби на два фронти — проти відступаючих німецьких підрозділів і наступаючих частин радянських військ, особливо проти з'єднань НКВС. На цьому етапі керівництво українського руху Опору вважало недоцільними широкі антинімецькі виступи, які послабили б не лише окупаційну владу, а і його власні сили перед очікуванням наближенням радянських військ. 27 листопада ГК УПА видала наказ про підготовку до „перехідової доби“ у визвольній боротьбі у зв'язку з наступом ЧА⁷³. Упродовж перехідного етапу методи й форми антинімецьких дій українського руху Опору загалом були зведені до тактики аттантизму, тобто вичікування. Суть цієї тактики полягала в тому, щоб нагромаджувати сили, тримати їх у стані бойової готовності й не витрачати у передчасній та недоцільній на той момент активній боротьбі проти німецької окупаційної адміністрації, що залишала українські землі. Основні форми діяльності українського руху Опору в той час були зведені до збору розвідувальних даних, антинімецької пропаганди та організації захисту місцевого населення від свавілля окупаційного режиму.

Повідомлені завдяки військовій розвідці (абверу) та звітам агентів СД про посилення й збільшення чисельності збройних формувань УПА поблизу лінії фронту, розташовані в її околицях з'єднання вермахту вирішили не розгорнати широкомасштабних бойових дій проти збройних формувань українського руху Опору. У рамках використання усіх можливостей для сприяння успіху німецьких військ командування з'єднань вермахту в Західній Україні на початку 1944 р. ініціювало перші спроби налагодити зв'язки зі збройними формуваннями українського руху Опору. Пошукаючи шляхи встановлення контактів з командуванням УПА, зокрема, приділив сконцентрований у радіусі дій груп „УПА-Північ“ та „УПА-Захід“ й очолюваний Артуром Гауффе XIII армійський корпус вермахту, що діяв у складі групи армій „Південь“. Унаслідок накладених командуванням вермахту обмежень на переговори зі з'єднаннями українського руху Опору німецькі військові підрозділи змогли укласти лише коротко-часні угоди з метою надання їм повстанцями можливості для відступу, за рахунок чого деякі повстанські загони розраховували поповнити свої запаси зброї. Хоч угоди про нейтралітет між окремими загонами УПА і вермахту в той час подекуди й були корисними для української сторони (зокрема, припинення німецькими військовими та поліцейськими інстанціями примусових реквізіцій контингентів у деяких західноукраїнських селах), багато у чому вони мали й негативні наслідки. Самочинні, несанкціоновані вищим керівництвом ОУН-Б переговори, що суперечили єдиній політичній лінії цієї організації, завдавали шкоди престижу УПА й виконували дестабілізуючу роль у процесі нарощування її сил, позаяк давали радянській пропаганді ґрунт для обвинувачення учасників українського руху Опору в співробітництві з окупаційними установами Німеччини в Україні. Тому ГК УПА рішуче виступила проти контактів з німецькою адміністрацією, представники карально-поліцейських органів якої продовжували терор проти мирного населення. На початку березня наказом

⁷³ ЦДАВО України у Києві, ф. 3837 (З'єднання південних груп УПА („УПА-Південь“). 1941—1945), оп. 1, спр. 9, арк. 64.

ГК УПА, текст якого узгодили між собою політичні та військові діячі українського руху Опору, були суворо заборонені будь-які самочинні переговори повстанців з представниками окупаційних інстанцій. Цей наказ був доведений до відома усіх військових та підпільних осередків українського руху Опору. Проте, всупереч забороні, переговори з представниками окупаційних інстанцій провів курінний УПА Порфирій Антонюк (псевдо „Сосенко“, „Кліщ“), тим самим виступаючи проти генеральної політичної лінії УПА, спрямованої на боротьбу проти усіх окупантів України. Враховуючи суворі закони воєнного часу, за порушення наказу ГК УПА виконувач обов'язків командира повстанського загону імені Івана Богуна П. Антонюк за вироком скликаного у зв'язку з цим військового польового суду 7 березня 1944 р. був засуджений „до найвищого виміру карі — карі смерті через розстріл“⁷⁴. У виданому паралельно з цим у березні 1944 р. до відома членів ОУН-Б, вояків УПА і цивільного населення зверненні КП ОУН-Б ПЗУЗ повідомляє: „У відношенні між Проводом ОУН і командуванням УПА, з одного боку, а німецькою владою, з другого — не заіснували жодні зміни, а зокрема немає жодної співпраці. Усі того роду поголоски є черговою провокацією ворога, розрахованою на нашу політичну компрометацію [...] Усіх, що дальнє поширюватимуть провокаційні вістки, даватимуть ворогам інформації, співпрацюватимуть чи тільки товаришуватимуть, уважати зрадниками народу і як зрадників карати“, — підсумовувалось у зверненні⁷⁵.

Унаслідок посилення німецьких репресій і перед перспективою наближення небезпеки з боку СРСР до весни 1944 р. представники підпілля та збройних формувань більшості національних рухів Опору в Східній Європі виявили схильність до сприяння німецьким інстанціям у боротьбі проти СРСР у більшості регіонів Південної та Східної Європи. Коментуючи готовність до порозуміння з німецькими установами з боку національних рухів Опору в країнах Балтії, шеф поліції безпеки і СД райху Ернст Кальтенбруннер у „Короткому повідомленні про становище та діяльність в окупованих східних областях“ від 1 березня 1944 р. доповідав райхсфютерові СС та шефові німецької поліції Г. Гіммлеру: „Наближення більшовицької загрози в колишніх балтійських державах призвело до того, що кола національного Опору все більше й більше згортали їхню ворожу німцям діяльність й почали щонайменше зовні виявляти готовність до створення оборонного фронту проти більшовизму“⁷⁶. За таких умов лідери бандерівської ОУН також наважились піти на переговори з представниками окупаційних установ. На початку березня 1944 р., зокрема, керівник референтури зовнішніх зв'язків (кодова назва „Р-33“) Центрального Проводу (ЦП) ОУН-Б М. Лебедь вирішив піти на переговори з німецькими органами безпеки, спонукати їх припинити терор проти українського населення й водночас виграти час для перегрупування підрозділів УПА. Суттєвою особливістю переговорів стало проведення їх у Галичині (де під час німецької окупації проводилася відносно гнучкіша окупаційна політика) й лише після відступу німецьких військ з території Полісся та Волині, де проводилася брутальніша німецька окупаційна політика й, отже, не існувало підстав для гіпотетичного порозуміння між німецькими

⁷⁴ ЦДАВО України у Києві, ф. 3833, оп. 1, спр. 106, арк. 2.

⁷⁵ ЦДАГО України у Києві, ф. 1, оп. 23, спр. 931, арк. 15—17.

⁷⁶ NAUS.— Microcopy N T-454.— Roll 88.— Frame 000 902.

інстанціями і українським рухом Опору. Безпосереднім приводом для переговорів стало знешкодження повстанцями на початку березня провокатора НКВС Миколи Кузнецова, який здійснював вбивства керівників німецької адміністрації в РКУ і 9 лютого 1944 р. вбив віце-губернатора Галичини Отто Бауера з метою викликати репресії проти українського населення й невдоволення місцевих мешканців окупаційним режимом; 2 березня він був затриманий і в ніч з 8 на 9 березня 1944 р. розстріляний жандармерією УПА на околиці села Боратина під Бродами. Українському націоналістичному підпіллю не залишалось нічого іншого, як для попередження репресій проти українців з боку СП і СД передати компетентним керівникам німецьких органів безпеки виявлені у М. Кузнецова документи, що доказували організацію ним вбивства О. Бауера. Практичне здійснення цього завдання керівник Р-33 М. Лебедь доручив членові ЦП ОУН-Б священикові Іванові Гриньоху, який у переговорах використав псевдо „Герасимівський“.

Реагуючи на перші спроби підрозділів вермахту встановити зв'язки з УПА, керівництво німецьких органів безпеки, зацікавлене у згортанні антинімецьких виступів українського руху Опору й з метою взяти ці спроби під свій контроль, також виявилось готовим до переговорів з представником ЦП ОУН-Б З німецького боку 5 березня 1944 р. для першої розмови з представником ЦП ОУН-Б командиром СП і СД в ДГ Йозефом Вітіскою був уповноважений інформаційний референт — „Н-референт“ (Nachrichten-Referent — N-Referent), кримінальний комісар Бено Паппе. Як свідчить його звіт від 6 березня про цю зустріч Й. Вітісці, він заявив представникам ЦП ОУН-Б, що „підставою для переговорів є розвиток так званих військових загонів ОУН, які від літа 1943 року спричиняють все більше зростаючі перешкоди в тилу німців на Східному фронті [...] Німецьким окупаційним органам влади, котрі відповідають за спокій та безпеку в окупованих областях, потрібно усунути ці ексеси з боку українців і перш за все спробувати по-доброму домовитися для практичного втілення цього наміру, — заявив Б. Паппе. Якщо ж ця спроба зазнає невдачі, то німецьким органам безпеки не залишається нічого іншого, як безжалісно, насильно, з військовою силою виступити проти так званих загонів бандерівських груп у лісах, які потрібно буде просто називати бандитами. Німецьким органам безпеки віддається, що умови в Галичині та далі на Схід через поведінку нелегальних бандерівських загонів можуть привести до такого становища, як це зараз можна бачити у Сербії, у Хорватії і т. д. Також і там, після невдачі усіх добрих вмовлянь та вказувань на лояльність відносно німецьких інтересів, були розбиті та знищені цілі народи, які організовувались в бандаж через безжалісне воєнне насилля. Мое доручення полягає у тому, щоб попереджуюче вказати на ці обставини і звернути увагу на те, що від бандерівської групи цілковито залежить, чи спіткає українців така сама доля, як її організованих в банди сербів та інших балканських народів“⁷⁷.

У відповідь І. Гриньох наполегливо намагався переконати представників німецьких органів безпеки у тому, що керівництво українського руху Опору нібито дало своїм збройним формуванням вказівки припинити антинімецькі дії, хоч на практиці їхнє одночасне припинення з боку всіх

⁷⁷ ЦДАГО України у Києві, ф. 57, оп. 4, спр. 338, арк. 252—253.

відділів УПА було неможливе принаймні через негативне ставлення до німецької окупаційної влади більшості українських повстанців. Насправді зміст розмов І. Гриньоха з Й. Вітіскою та Б. Паппе був санкціонований М. Лебедем і тодішнім провідником ОУН-Б в Україні Романом Шухевичем задля дезінформації німецької окупаційної адміністрації з метою виграти час для концентрації власних сил, що підтверджує відмова І. Гриньоха від політичного чи конкретного практичного співробітництва ОУН-Б з німецькими інстанціями. Разом з тим він домагався передовсім звільнення усіх українських політичних в'язнів та арештантів, попереднього обов'язкового звільнення усіх заручників, жінок та дітей, а стосовно тих українців, котрі ще продовжували б залишатись у нацистських в'язницях та концтаборах, принаймні забезпечення такого поводження, життєвого рівня та праці, які гарантували б їхнє фізичне та розумове збереження⁷⁸. Подібні вимоги висловлювались І. Гриньохом протягом усіх п'яти його зустрічей з представниками керівництва німецьких органів безпеки в Галичині, що відбулись 5, 23 і 27 березня, а також 4 квітня та 6 червня 1944 р. Унаслідок цього в окремих регіонах Галичини зменшилися масштаби переслідування учасників ОУН-Б і УПА німецькими карально-поліцейськими органами. Згодом у власних спогадах І. Гриньох так підсумував наслідки своїх переговорів з представниками німецьких органів безпеки: „Заперестано розстріли в'язнів, якусь частину від часу до часу звільнювано, насамперед у Львові, пізніше після розмов з місцевими органами в Золочеві, Тернополі”⁷⁹. Спрямовані на нейтралізацію німецьких каральних дій проти українського руху Опору ініціативи були здійснені також з боку окремих відділів УПА на місцях.

Із просуванням лінії Східного фронту в Галичину на її території зосередилась велика кількість німецьких військ, які відступали зі Сходу і могли завдати серйозних втрат УПА в разі подальших антинімецьких виступів повстанських загонів. Брак зовнішньої підтримки й нестача зброї та боеприпасів аж ніяк не сприяли боротьбі повстанських загонів на два чи три фронти відразу проти кількох ворогів. Усе це призвело до того, що навесні 1944 р. напрями та наміри політики ОУН-Б як ніколи доти вступили в гостру суперечність з воєнними засобами практичного здійснення їхніх завдань. Успішність боротьби українського руху Опору проти Радянського Союзу поряд з іншими чинниками могла бути гарантованою за умови раптового одночасного виникнення національних революцій в СРСР. До того ж часу, поки вони не виникли, позбавлений достатніх засобів для ведення війни український рух Опору не міг розраховувати на успіх дій проти СРСР без достатнього матеріального забезпечення. Певний вплив на готовність до переговорів мав також польський чинник, а саме вимущені дії українського руху Опору проти організованих в Україні збройних формувань еміграційного уряду Польщі, який саме у той час підписав офіційну угоду про співробітництво з урядом Радянського Союзу. Безпосередньо ГК УПА до проведення переговорів підштовхнули також ініціативи командирів окремих повстанських підрозділів, які, незважаючи на заборону переговорів з окупаційними установами, укладали угоди з німецькими інстанціями. Одна з них була укладена 2 квітня 1944 р. між кам'ян-

⁷⁸ ЦДАГО України у Києві, ф. 57, оп. 4, спр. 338, арк. 251—261.

⁷⁹ Гриньох І. Аби спасти людей. Заходи Українського визвольного підпілля для порятунку в'язнів у роки німецько-гітлерівської окупації українських земель // Поклик сумління.— 1992.— Верес.— № 34.— С. 2.

ко-струмилівським окружним старостою Йоахімом Нерінгом та полковником Майлором, з одного боку, і сотником місцевого загону УПА Володимиром Олійником (псевдо „Орел“) — з другого⁸⁰. Не бажаючи допускати виникнення стихійних переговорів між повстанськими з'єднаннями і німецькими військами, ГК УПА з метою взяти їх під свій контроль і довести німецькій адміністрації свою силу і вплив, спробувала піти на безпосередні переговори з командуванням групи армії „Південь“. З боку вищого керівництва українського руху Опору можливість розмов з представниками німецьких інстанцій розглядалась лише комплексно як захід, паралельний до зміни німецької політики щодо України або як прелімінарний крок для цієї зміни. Практична централізована спроба досягти порозуміння ГК УПА з вермахтом відбулась 2 квітня 1944 р., коли з санкції і від імені ГК УПА командир групи „УПА-Північ“ Дмитро Клячківський (використовуючи своє давнє псевдо „Охрім“) спільно з начальником штабу цієї групи Леонідом Ступницьким (який виступив під псевдонімом „Тарас“) написали листа головному командуванню німецької армії в Галичині. На його сторінках вони вказували, що будь-які повноцінні переговори УПА з вермахтом будуть можливі лише у тому разі, якщо німецькі органи влади припинять терор проти місцевого населення й звільнять українських політичних в'язнів. Переданий командуванню групи армії „Південь“ у перекладі з української на німецьку мову лист командування групи „УПА-Північ“, втім, не досягнув своєї кінцевої мети. Через кілька днів після отримання його копії командир СП і СД Галичини Й. Вітіска переслав її шефові IV управління РСГА Г. Мюллеру⁸¹, який, однак, не дав вказівки припинити переслідування українського руху Опору й не погодився санкціонувати звільнення українських політичних в'язнів. Тим самим основні домагання представників ГК УПА не було виконано і їхньому листові не було дано подальшого ходу.

Оскільки німецькі окупаційні установи продовжували утримувати під своїм управлінням деяку частину території України, вони відмовлялись йти на прямі переговори з ГК УПА, далі розглядали український повстанський рух як небезпечний чинник на шляху до реалізації планів рапту на Сході й при сприятливій нагоді могли використати силу для його знищення. Враховуючи цю можливість, військове керівництво українського руху Опору продовжувало негативно ставитись до будь-яких зустрічей чи угод між повстанськими відділами та окупаційними установами. 6 квітня було видано другий наказ ГК УПА, за яким усім повстанським підрозділам повторно не дозволялося укладати будь-які угоди з німецькими службами. 10 квітня його текст було відкориговано в новому наказі ГК УПА, що не лише забороняв повстанським загонам проводити будь-які переговори з окупаційними інстанціями, а й закликав негайно розривати встановлені окремими з них зв'язки з представниками деяких частин вермахту. „В останньому часі, — зазначалось у цьому наказі, — на різних теренах командири відступаючої нім. армії пробують зговоритись з поодинокими командирами УПА про взаємний ненапад тощо. Того рода зговорення і спроби зговоритися Гол. Ком. УПА кваліфікує безвідповідальними і шкідливими, бо вони вдаряють в основи революційно-визвольної

⁸⁰ ЦДАГО України у Києві, ф. 57, оп. 4, спр. 338, арк. 202.

⁸¹ Там само. — Спр. 340, арк. 59.

політики українського народу. Тому їх рішучо осуджує і наказує тим, що допустилися таких безвідповідальних і шкідливих потягнень, негайно зірвати їх. Тих, що не послухали б цього, або на майбутнє допустилися б таких або подібних потягнень, ГК УПА буде карати виміром кари революційних законів⁸². За недотримання цього наказу й співпрацю з кам'яно-струмилівським окружним старостою Й. Нерінгом 15 квітня згідно з розпорядженням ГК УПА перед зібраною до виконання наказу сотнею був розстріляний її командир „Орел“.

Розстріли „Сосенка-Кліща“ та „Орла“ справили очікуване з боку ГК УПА належне враження на схильних до переговорів з представниками вермахту повстанських командирів, котрі від другої половини квітня поступово припинили будь-які зустрічі з керівниками німецьких інстанцій і відмовилися від будь-яких форм співпраці з ними, і без того усвідомлюючи ненадійність перемир'я з окупаційними установами. Після спроб встановлення подібних контактів курінний УПА Максим Скорупський (псевдо „Макс“) написав листа у справі переговорів членові ЦП ОУН-Б Ростиславові Волошину (псевдо „Павленко“) та повстанському командирові Кропиві (псевдо „Микола“). „Моя зв'язкова Оля Горошко, — згадував у своїх повоєнних спогадах М. Скорупський, — принесла мені відповідь: „Леміш отримав наказ від Волошина-Павленка перервати переговори з німцями та трактувати їх далі, як наших ворогів. Від себе наказую Вам перервати переговори, які провадите, та застосувати тактику підпілля“⁸³. Невдалою для німецького командування стала також зініційована комендантом армійської ділянки Східного фронту зі штабом у Рогатині генералом Йодлем спроба встановлення співробітництва з командиром відділу УПА в Чорному лісі на Станиславівщині Василем Андrusяком (псевдо „Різун“) та політреферентом його відділу Ярославом Мельником (псевдо „Роберт“). На передані ним через Станиславівського окружного старосту Альбрехта пропозиції припинити антинімецьку діяльність під час зустрічі з останнім 3 травня 1944 р. В. Андrusяк відповів, що українські повстанці борються проти Німеччини через її намагання перетворити Україну в свою колонію. З огляду на зроблені повстанськими командирами гострі випади проти райху друга його зустріч з представником окупаційної адміністрації не відбулась. „Ми довідалися, — згадував у своїх спогадах учасник переговорів Василь Яшан, який був на них перекладачем, — що Різун і його політичний референт мали великі неприємності за ту зустріч. Головне командування УПА мало навіть їм загрозити притягненням до відповідальності і судом“⁸⁴.

Щоб остаточно покласти край будь-яким переговорам між повстанцями і представниками вермахту, ГК УПА через місяць після свого другого наказу про заборону співпраці з окупаційними інстанціями 5 травня видала третє попередження про відповідальність за його порушення. Поширене через Організаційну референтуру Крайового Проводу (ОРКП) ОУН-Б на ЗУЗ в наказі № 7/44, воно було розіслане усім повітовим провідникам

⁸² ЦДАВО України у Києві, ф. 3833, оп. 2, спр. 3, арк. 43.

⁸³ Скорупський М. Туди, де бій за волю (спогади курінного УПА Максима Скорупського — Макса).— К., 1992.— С. 228—229.

⁸⁴ Яшан В. Під брунатним чоботом. Німецька окупація Станиславівщини. в Другій світовій війні, 1941—1944.— Торонто, 1989.— С. 146.

організації й повідомлене усім відділам групи „УПА-Захід“, окремі з'єднання якої незмінно намагалися залучити до співпраці підрозділи німецьких військ. „Всякі самовільні, хоч би індивідуальні контакти з іншими, а зокрема ворожими народами, — підкresлювалося у ньому, — трактується як державну зраду. Тому: 1. Під загрозою кари смерті не вільно ні кому з членів чи симпатиків Організації без дозволу Проводу Організації вести які-небудь переговори, заключувати умови чи держати які-небудь зв'язки з другими, а зокрема з ворожими народами. 2. Про переступлення цього наказу негайно звітувати до Окр. Проводу і з місця арештувати винних у переступленні цього наказу“⁸⁵.

Таким чином, на тлі взаємного трирічного протистояння окупаційних інстанцій райху і національного руху Опору в Україні спроби досягнення нейтралітету між ними шляхом переговорів охопили відносно невеликий проміжок часу. З німецького боку національний рух Опору став тут об'єктом зацікавлення окупаційних інстанцій лише в момент його найбільшого піднесення навесні 1944 р. Під час переговорів між представниками німецьких інстанцій і командування УПА не було видано директив про цілковите припинення антинімецької боротьби, у результаті чого дії українського руху Опору проти німецьких інстанцій не припинились до останніх місяців окупації вермахтом українських земель. Виразного антинімецького характеру, зокрема, набула ліквідація бойовими формуваннями українського руху Опору німецьких нерухомих маєтків (лігенашафтів). Яскравим проявом антинімецької боротьби були збройні дії групи „УПА-Захід“ у Галичині на завершальному етапі її окупації Німеччиною. 23 березня у селі Волохові (Станиславівщина), наприклад, місцевим відділом УПА було розбито німецький підрозділ й здобуто багато зброї, уніформ та харчових запасів. Невдовзі після цього український повстанський відділ на Самбірщині здійснив напад на німецький маєток „Бережниця“, захопивши при цьому зброю та харчі, а інший підрозділ УПА під Кам'янкою-Струмиловою здійснив напад на потяг на залізничній лінії Львів—Броди, у результаті чого було вбито 38 німців, серед яких 12 співробітників німецької поліції безпеки⁸⁶.

З огляду на активізацію антинімецьких дій УПА й потребу негайного забезпечення тилів вермахту навесні 1944 р. у ставленні окупаційної адміністрації до українського руху Опору врешті-решт перемогла лінія СС і поліції. 22 квітня 1944 р. командир СП і СД в ДГ Й. Вітіска в інструкції німецьким органам безпеки в Галичині щодо ставлення до УПА вказував: „1) Україна була зрошена німецькою кров'ю й за очищення цих областей від більшовизму зобов'язана німецьким воякам. Рішення про долю українців залежить від німецького керівництва. 2) У висловлюваннях з УПА потрібно уникати політичних справ. За майбутню організацію простору не є відповідальними ані вермахт, ані поліція безпеки. 3) УПА є суверено конспіративною організацією, яка не буде себе розконспіровувати. Не потрібно довіряти УПА, вона не є почесним договірним партнером, вона думає лише про те, щоб стримувати нас й розбудовувати її організацію. Вона вбачає в німцях такого самого ворога українського народу, як в більшовизмі. 4) Вермахт зацікавлений лише зберігати спокій та порядок. Він не

⁸⁵ ЦДАВО України у Києві, ф. 3833, оп. 2, спр. 3, арк. 43.

⁸⁶ Там само.—Ф. 3836, оп. 1, спр. 63, арк. 129.

думає про майбутнє, він є лише перехідною силою. Ми повинні дотримуватись політично визначеній лінії. Ми думаємо про майбутнє. 5) Позиція вермахту в певному сенсі є капітуляцією німецького керівництва. Нашою метою є, як і раніше, стимулювати УПА, щоб вона не здійснювала проти нас жодних саботажів, вивчати її, щоб потім з усіма силовими засобами раптово виступити проти кримінального ядра УПА", — підсумовувалось в інструкції. У рамках виконання подібних директив поряд із проведенням поліцейського терору в третій декаді квітня 1944 р. оперативні команди СС і поліції в ДГ спільно з деякими підрозділами вермахту розпочали першу хвилю здійснення організованого бойового наступу на місцеві відділи УПА, що діяли на важливих для німецької армії стратегічних напрямках. Безпосереднім поштовхом до цього стали напади збройних формувань українського руху Опору на об'єднані з'єднання вермахту та угорських військ у Галичині. В околицях Дрогобича та Стрия на придушення українського руху Опору були кинуті загони прикордонної охорони, підпорядкованої керівникам СС і поліції в ДГ. Невеликі з'єднання німецької поліції та вермахту атакували також відділи УПА в околицях Солотвина, Бережан та низки інших міст Галичини⁸⁷. 12 травня 1944 р. на засіданні уряду ГГ у Krakovі окрему увагу станові боротьби проти українського руху Опору у своїй доповіді приділив вищий керівник СС і поліції Сходу в Генеральний губернії Вільгельм Коппе. При цьому він наголосив, що особливо активізувалися „на півночі біля Рави-Руської 2 націоналістичні українські банди чисельністю від 200 до 300 людей. Усі ці банди зазнали вже дошкульних втрат. Завдає клопотів ситуація в околицях Стрия. Там перебуває банда, яка складається з 2000 українських націоналістів“. Проте і цю проблему, за словами В. Коппе, буде розв'язано, якщо в його розпорядженні будуть „відповідні сили“. „Щоб розпочати ефективну акцію,— підсумував він, — потрібно принаймні 4 батальйони“⁸⁸.

Брак важкої артилерійської зброї не дозволив українським повстанським відділам брати участь у битвах із великими відділами відступаючого вермахту й уникати широкомасштабних бойових дій. Разом з тим у липні 1944 р. з'єднанням групи „УПА-Захід“ без особливих зусиль вдалося роззброїти кілька відступаючих підрозділів вермахту, котрі не мали бажання воювати з підрозділами УПА як в Галичині, так і в суміжних з нею західних українських етнічних землях. 6 липня, наприклад, відбувся бій сотні групи „УПА-Захід“ з німецькими підрозділами в Ясінці Мальованій поблизу Турки (Дрогобиччина), у якому було вбито 15 німців й здобуто 20 кулеметів та 40 підвід з харчами і військовим майном, а 28 липня та сама сотня унаслідок бою в Бистриці захопила 35 підвід зброї та амуніції, одягу і харчів⁸⁹. У розділі „Справи військові“ звіту від 10 серпня 1944 р. про бойові дії одного з куренів цієї групи на Холмщині, який діяв в районах, суміжних з Любачівським та Ярославським повітами, його керівник Гайдамака, наприклад, констатував: „Під час воєнних дій наші хлопці здобули 2 гранатомети, 2 нім. кулемети, 2 діхтярі та деяку кількість німецьких крісів та амуніції“⁹⁰.

⁸⁷ Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeczy.— Warszawa, 1972.— S. 329.

⁸⁸ Okupacja i ruch Oporu w Dzienniku Hansa Franka.— Warszawa, 1972.— T. 2.— S. 475.

⁸⁹ ЦДАВО України у Києві, ф. 3833, оп. 1, спр. 164, арк. 15—17, 2—2-а.

⁹⁰ ДАЛО, ф. П-3, оп. 1, спр. 70, арк. 58.

* * *

Перші місяці окупації Німеччиною українських земель упродовж німецького військового управління в Україні характеризувались активізацією місцевої громадськості як соціально найактивнішої частини суспільства. Тоді як у Західній Україні німецькі війська вітали як визволителів, мешканці центральних та східних областей зайняли вичікувальну позицію. Поступово на західноукраїнських землях привітність перетворилася на вичікування, у той час як нейтральність у Східній Україні трансформувалась у ворожість. На тлі розвитку суспільних відносин і встановлення окупаційної цивільної адміністрації відбулась еволюція — перехід у протилежність, наслідком якої була зміна громадської думки й наростання опозиції. Цей етап умовно можна окреслити як період переорієнтації і переоцінки цінностей, що супроводжувався запровадженням примусового збору сільськогосподарської продукції (контингентів) у селах, набором молоді на працю до Німеччини й першими негативними відгуками про умови перебування на роботі в райху. Зміна у ставленні населення до Німеччини стала чинником активізації українського руху Опору. Від осені 1941 р. німецька окупаційна влада і національний рух Опору в Україні упродовж окупації взаємопливали на кроки одне одного в протистоянні як дві ворогуючі сили. З огляду на різне бачення власних кінцевих політичних цілей упродовж усього часу окупації райхом українських земель їм була притаманна скильність до взаємозаперечення та взаємовиключення одне одного. Відверта колоніальна поведінка й тактика окупаційних інстанцій Німеччини на українських землях свідчили про пряме ігнорування ними національних почуттів мешканців окупованих територій. Це, у свою чергу, закономірно призвело до краху національної політики Третього райху в Україні, що виразно проявився у виникненні збройного руху Опору на її території.

Спрямована проти німецької окупаційної адміністрації в Україні діяльність національного руху Опору була зведена до трьох основних форм: політично-пропагандистської (або ідеологічно-психологічної), економічної та збройної. Застосування більшою чи меншою мірою однієї або іншої з них прямо пропорційно залежало від характеру окупаційного режиму. Національний рух Опору німецькій окупаційній адміністрації в Україні зробив свій суттєвий внесок у боротьбу європейських народів проти гітлерівського „нового порядку“ в Європі у роки Другої світової війни. Характерною особливістю військових формувань українського руху Опору було те, що вони виникли задовго перед появою збройних підрозділів інших національних рухів у країнах Західної Європи. Позиції німецьких окупаційних органів влади і українського руху Опору в Україні були неспівмірними, управлінські структури райху мали дуже сильні позиції та явну перевагу в силах над національно-визвольним підпіллям і підрозділами УПА. Від часу виникнення збройних формувань українського руху Опору його учасники не отримували жодної постійної зовнішньої допомоги харчами, озброєнням чи іншими матеріалами. Незважаючи на це, УПА вдалось завдати відчутних ударів силовим структурам німецького управління в Україні й тим самим стати складовою частиною європейського руху Опору. Разом з тим брак зовнішньої підтримки обумовив специфічну відмінність стратегії і тактики антинімецького аспекту дій українського

руху Опору від інших таких європейських рухів опозиційному режимові. Тоді як стратегічно інші рухи Опору гітлерівському окупаційному режимові в Європі були зацікавлені в остаточному воєнному розбитті райху та перенесенні боротьби своїх збройних підрозділів на його територію, український рух Опору перебував в опозиції лише до нацистської расової ідеології, її практичного втілення та німецької окупаційної політики в Україні, а не до Німеччини взагалі. Виразним проявом цього була тенденція готовності лідерів ОУН-Б і окремих представників командування УПА до порозуміння навесні 1944 р. з тими діячами німецьких урядових кіл, передовсім військовими, яких вони не вважали безпосередньо причетними до політики райху в Україні й відповідальними за її втілення. Зважаючи на це, можна стверджувати, що до певної міри український рух Опору був організований з метою серед іншого також силовими засобами змусити керівництво Німеччини відмовитись від обраного ним курсу політики в Україні й змінити його в інтересах українського народу. Національний рух Опору в Україні зростав у міру посилення репресивних заходів окупаційних органів, каральних акцій яких, у свою чергу, сприяли активізації його антинімецької діяльності. У результаті цього створювалось певне „замкнуте коло“, розірвати яке могла лише взаємна готовність конфліктуючих сторін до припинення протистояння за умов дотримання взаємно висунутих вимог. Жодна зі сторін не бажала зробити кроку назустріч і тим самим визнати свою слабкість. Поряд з крайніми неоколоніальними претензіями вищого керівництва райху на українські землі певну роль у цьому відігравала конкуренція за впливи на політичні рішення у нацистській Німеччині за умов браку чіткої ієархії на різних щаблях влади. Притому основним спонукальним мотивом німецьких органів безпеки було небажання надавати керівництву вермахту монополію на визначення німецької політики — традиційне небажання політичних сил опинитись перед перспективою виходу з-під їхнього контролю військових інстанцій і здійснення ними власної політики. Відчутною перешкодою для обмежених у просторі й часі переговорів між німецькими інстанціями і представниками керівництва українського руху Опору були негативні враження від німецької окупації українських земель.

У різні періоди Другої світової війни національний рух Опору в Україні був „третію силою“ між Третім райхом та СРСР і брав участь у боротьбі проти обидвох воюючих сторін — спершу проти Німеччини, а відтак і проти Радянського Союзу. Втім, зміщення основних векторів боротьби українського руху Опору відбулося лише у першій половині 1944 р. Цей етап окупації для німецьких інстанцій в Україні можна окреслити як період поразок та відступів, а для українського руху Опору — як час найвищого піднесення. Зважаючи на поступову переорієнтацію головного вектора боротьби українського руху Опору з боротьбою проти німецького окупаційного режиму на боротьбу проти радянської системи в Україні, навесні—влітку 1944 р. більшість загонів УПА в Галичині вимушенні були балансувати між нейтралітетом і воєнними діями у своему ставленні до відступаючих німецьких інстанцій. Брак постійного матеріально-технічного забезпечення й постійна наявність поряд з німецькими інстанціями радянських та польських партизанських підрозділів не дали змоги ОУН-Б і УПА створити ефективне протистояння окупаційній владі й скерувати український рух Опору в русло боротьби проти однієї лише адміністрації

райху в Україні у 1941—1944 рр. На відміну від інших європейських рухів Опору, які могли отримувати зовнішню матеріальну допомогу від західних країн антигітлерівської коаліції, український рух Опору при своєму створенні та боротьбі вимушений був розвиватися лише при підтримці власного народу. Тому національний рух Опору в Україні був рідкісним феноменом й унікальним явищем періоду Другої світової війни.

Andriy BOLYANOVS'KYI

GERMAN OCCUPATIONAL ADMINISTRATION AND THE NATIONAL RESISTANCE MOVEMENT IN UKRAINE IN 1941—1944

The author aims at researching the evolution of the Ukrainian opposition against the Nazi regime from the first to the last months of the occupation of the Ukrainian lands by the Third Reich during the war years of 1941—1944.

Strong contradictions between Hitler's administration and national liberation forces in Ukraine existed from the beginning of the German-Soviet War. The basic contradictions were connected with the Nazi's aim to colonize Ukraine as opposed to that of Ukrainian patriots of reestablishing national and State independence of their people.

A faction of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) headed by Stepan Bandera took a leading part in the creation of the clandestine networks of national resistance movement in Ukraine and its military forces, the Ukrainian Insurgent Army (UPA). Step by step their activity in answer to Nazi terror against the population spread from Western regions eastward encompassing a great part of Ukrainian territory. From the creation of the underground liberation movement to actions of the opposing military detachments, the Ukrainian national resistance movement was an integral part of the European resistance against Hitler's system. Besides, its peculiarity was that it had to struggle at three fronts: against the Nazi occupational power, the Soviet guerrillas and Polish military groups. That is why in different phases of the German occupation of Ukraine the Ukrainian resistance military units were forced to fight in general only against one, the most dangerous enemy for the Ukrainian Insurgent Army (UPA) at that time.

Of great importance is the fact of the existence of the UPA without foreign help, its struggle mainly on the basis of considerable local support. It was a unique phenomenon among other resistance movements against Hitler's regime in Europe during the period of the Second World War.